

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra estetiky

Bakalářská práce

Kristýna Jiráková

Metafora jako sémantická inovace

Metaphor as a semantic innovation

Praha 2017

Vedoucí práce: Mgr. Štěpán Kubalík

Poděkování:

Děkuju všem, kdo projevili upřímný zájem o toto téma a těm, kteří mě svojí bezprostřední reakcí typu "co o tomhle budeš proboha na tolik stránek psát?" nevědomky motivovali k dokazování relevance tématu metafor. Předně děkuju Honzovi za trpělivost a za to, že mi poskytl prostor pro opravdu vytrvalý maraton psaní, svému otci za to, že se nad mými úvahami zamýšlel a diskutoval je se mnou, své matce za vždy přítomnou empatii, svému vedoucímu práce za jeho čas a rady, a jinak pochopitelně všem, kdo vzniku téhle práce jakýmkoli dílem přispěli a byli podporou.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 29. května 2017

.....

Kristýna Jiráková

Abstrakt

Tématem této práce je teorie metafory jakožto kreativního či významotvorného užití jazyka, jak byla vypracována primárně v rámci debaty filozofů jazyka a estetiků hlásících se k analytické filozofické tradici, která probíhala ve druhé polovině dvacátého století. Cílem práce je ukázat tradiční chápání metafory jakožto čistě rétorické figury (stylistické jazykové ozdoby) jako nedostačující a metaforu představit naopak jako kognitivní prostředek, který na základě sémantické inovace přináší nové vhledy a významy. Práce bude sledovat vývoj pojetí metafory v rámci výše uvedené debaty a pokusí se rekonstruovat základní pozice, které v ní vykrystalizovaly, poukázat jak na jejich dílčí přednosti, tak nevýhody a zároveň vyzdvihnout opakující se okruhy problémů. Klíčovou roli zde sehraje analýza konstituce významu, jež se ukáže být pro výchozí pozici sémantické teorie metafory klíčová. Jedním z ústředních pojmů, které bude práce také sledovat, bude pojem podobnosti, o který se opírá kritizované pojetí metafory coby jazykové ozdoby.

Klíčová slova

metafora, jazyková figura, sémantika, rétorika, substituce, přenos, podobnost, interakce, pragmatika

Abstract

The main subject of this thesis is to show metaphor as a creative and meaning-constructive use of language. This topic was primarily discussed among the philosophers of language and estheticians linked to analytic tradition of philosophy during the second half of the 20th century. This thesis aims to show that traditional understanding of metaphor as a pure rhetoric figure (stylistic language ornament) is insufficient and, on the contrary, to introduce metaphor as a cognitive mean that on the ground of semantic innovations brings new insights and meanings. This work will follow this twist in understanding a metaphor within the debate described above and try to reconstruct elementary positions that has crystallized from this, as well as to point out the recurrent advantages and disadvantages tied up to this particular sort of issue. Key role will be represented by the analysis of meaning constitution which will be introduced as crucial for semantic theories of metaphor. Another of central terms that this work will also present, is a problem of similarity, that comes from the criticized understanding of metaphor as a mere language ornament.

Key words

metaphor, language figure, semantics, rhetorics, substitution, transfer, similarity, interaction, pragmatics

OBSAH

1	ÚVOD	7
2	KLÍČOVÉ PROBLÉMY TEORIE METAFORY	10
2.1	ZMĚNA PARADIGMATU UVAŽOVÁNÍ O METAFOŘE	10
2.1.1	<i>Nová pozice metafory v rámci jazyka a myšlení</i>	<i>11</i>
2.1.2	<i>Metafora na poli rétoriky a sémantiky</i>	<i>12</i>
2.2	METAFORICKÉ NAPĚTÍ NA POLI VÝZNAMU	15
2.3	NOVÝ PROJEKT RÉTORIKY A TEORÉM VÝZNAMU	19
2.3.1	<i>Hlavní principy Richardsova teorému významu</i>	<i>20</i>
2.3.2	<i>Metafora ve třech smyslech</i>	<i>27</i>
3	INTERAKČNÍ TEORIE	29
3.1	METAFORICKÁ SITUACE V NAVAZUJÍCÍM POJETÍ M. BLACKA	29
3.1.1	<i>Shrnutí nevhodnosti substitučních teorií</i>	<i>31</i>
3.1.2	<i>Hledisko sémantické transformace a nikoli substituce</i>	<i>33</i>
3.1.3	<i>Formulace interakční teorie</i>	<i>35</i>
4	PODOBNOST	38
4.1	KOGNITIVNÍ HODNOTA METAFORY PODLE N. GOODMANA	38
4.1.1	<i>Metafora jako záležitost označení</i>	<i>39</i>
4.1.2	<i>Metaforická světatvorba a princip exemplifikace</i>	<i>40</i>
4.1.3	<i>Problém s podobností</i>	<i>43</i>
4.1.4	<i>Sedm výhrad proti podobnosti</i>	<i>46</i>
4.2	PODOBNOST JAKO VNITŘNĚ NÁVODNÉ SDĚLENÍ	50
4.2.1	<i>Experimentální ohledání tvorby podobnosti</i>	<i>52</i>
4.2.2	<i>Vyplývající poznatky k teorii podobnosti</i>	<i>54</i>
5	METAFORICKÉ ZNAMENÁNÍ	56
5.1	VÝZNAM METAFORY Z HLEDISKA PRAGMATIKY	56
5.2	OMYLY SÉMANTICKÉ TEORIE V PODÁNÍ D. DAVIDSONA	58
5.3	NEPROPOZIČNÍ CHARAKTER METAFORY	61
6	ZÁVĚR	64
7	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY:	65
8	SEZNAM OBRÁZKŮ:	67

1 Úvod

Najít takovou teorii metafor, která by uspokojivě zohlednila a ucelila veškeré relevantní přístupy a interpretace tohoto fenoménu, by byl úkol značně obtížný a vyžadoval by sladění různých interdisciplinárních hledisek a metodik. Cílem této konkrétní studie je nabídnout takovou interpretaci metafor, která ji představí především jako koncept sémantické hodnoty a pokusí se analyzovat hlavní pozice tohoto přístupu.

Otázka metaforického významu má v rámci tradice uvažování o tomto fenoménu svoje nepopiratelné místo a v reakci na ni můžeme vyvodit dvě základní a protichůdné pozice. V jedné z nich je metaforické znamenání odmítáno či ignorováno a je nahrazeno klasifikací metafor jako čistě *ozdobné jazykové řeči*, vytrvale svazované předně s oblastí poezie či rétoriky. Domnívám se, že toto určení metafor je v povědomí lidí zdaleka nejrozšířenější a lidé by se v reakci na otázku po definici metafor nejpravděpodobněji uchýlili právě k ní. V tomto pojetí je tedy metafora charakterizována jako básnická figura se specifickou poetickou, nikoli sémantickou hodnotou. Jednoduše řečeno, metafora je pojímána jako efektní básnický trik s jazykem.

Ve druhém pojetí, jež tato práce obhájí, je první určení vyvráceno právě s ohledem ke specifickému významu, který se v metafoře rodí a který dalece přesahuje definici metafor pro její čistě stylistickou funkci. Metafora je zde definována jako *tvořivý princip myšlení a jazyka* a je umístěna do samotného centra našeho konceptuálního myšlení. To znamená, že metafora je principem tvoření myšlenek a slovních spojení, primárně však principem samotného tvoření významu. K tomuto dochází díky ztotožnění metafor s takovými mentálními procesy, jako je analogie, abstrakce, imaginace, apod. Metafora tedy nesehrává nějakou vedlejší roli umělecké jazykové ozdoby, nýbrž kreativní charakter metafor je v samém základu formování významu a ve flexibilitě našeho myšlení.

Metaforu lze tedy označit za specifický princip myšlení a zacházení s jazykem, založeném na *přenosu* (za pomoci zmíněných operací), přičemž adjektivum *specifický* zde užívám v záměrném odkazu k etymologické podstatě termínu metafora, tj. *meta* (přes, nad) a *pherein* (nést). To znamená (a zároveň dokazuje výše zmíněné), že metafora je vždy specifickým *přenosem přes*, tj. metaforické významy, myšlenky a slovní spojení vždy přesahují nějaké rámce, za nichž běžně přemýšlíme nebo hovoříme. Můžeme tak v důsledku tvrdit, že metafora tvoří nová poznání a porozumění, která *přesahují* naše navyklé či náležité způsoby rozumění, uvažování a vyjadřování. Prostřednictvím takto definované metafory docházíme k závěru, že metafora má vliv na formování a podobu našeho rozumění. Chci v tomto ohledu tvrdit - a to je podstatné - že metafora je základním způsobem myšlení a promluvy, za níž dochází ke kreativnímu procesu tvoření významů, poznání, kategorií i hodnot. Přínosem metafory je tedy umožnit vnímat a soudit *něco jako něco jiného*, tj. vytvářet přenesený soubor poznání, vlastností, vztahů a určení. V našem komplexním světě je tato funkce nejen vhodná, ale i potřebná.

S metaforou je pak nutně spojeno i jisté mystérium v rámci porozumění. Vzhledem ke svému určení (přenesenému poznání něčeho jako něčeho jiného), je totiž metafora symbolickou formou vyjádření, která spíše než aby svůj obsah předložila (metafora nikdy neříká, *jak* je něco jako něco jiného), tento obsah ukládá jako úkol, tj. metafora pouze navádí, aby byl tento obsah nalezen a doplněn. V tomto směru se otevírá druhá rovina problému metafory, kterou je problematika *porovnání* a hledání *podobností* v metaforických, tj. přenesených tvrzeních. Jak lze vyvodit z obecného směřování této práce, nejedná se v metafoře o nějaké odhalování objektivních podobností mezi metaforicky spojovanými oblastmi, nýbrž o kreativní proces doplňování, filtrace a zvoleného výběru, jež je sice řízen určitými obecnými principy, ale jež lze shrnout nanejvýš jako tendenci dosáhnout co nejharmoničtějšího možného spojení těchto oblastí a dodání metafoře toho obsahu, v němž bude dávat metafora smysl na co nejkomplexnější úrovni. V tomto ohledu se práce pokusí metaforu představit nikoli jako vyjádření, které je zaměnitelné za přirovnání, nýbrž jako velmi komplexní, subjektivně

selektivní, asimilační a imaginativní mentální proces, za něhož toto porovnání a nacházení výsledné smysluplnosti probíhá.

Metafora, jak je v těchto dvou základních ohledech napříč prací představena, nám tedy poskytuje odpovědi na takové univerzální a hluboké otázky, jakými je otázka tvoření významu a jeho rozlišení na doslovnost a metaforičnost či vysvětlení povahy tohoto významu v rámci naší dennodenní komunikace. Z tohoto hlediska má zkoumání metafory skutečně signifikantní epistemologickou hodnotu a zaslouží si plnou pozornost.

2 Klíčové problémy teorie metafor

2.1 Změna paradigmatu uvažování o metafoře

Aristoteles se ve své *Poetice* vyslovil pro důležitost metafor jako jazykového fenoménu a tím na mnoho následujících staletí určil směr o jejím uvažování.

Ačkoli metafora za své postavení významného literárního jevu Aristotelovi v mnohém vděčí, podle slov I. A. Richardse¹ se zdá, že tato Aristotelova teorie vycházela z nesprávných předpokladů. Jinými slovy, její význam je v Aristotelově pojetí postaven na pochybných základech, které jí na důležitosti paradoxně ubírají, namísto aby reflektovaly důležitost její skutečné povahy. Omyl v definici metafory nebyl s ohledem na Aristotelovu autoritu po celá staletí nijak poupraven a i v současné době můžeme v našem chápání metafory stále spatřovat základní kontury Aristotelovy koncepce. Její principy, jež jsou podle I. A. Richardse právě mylné a zavádějící, shrnuje Richards v těchto třech základních bodech, které je nutné vyvrátit a nahradit odpovídající teorií:

1) tvoření metafor je dilem génia, konkrétně jde o výjimečnou dispozici vidět podobnosti

2) schopnost tvořit metaforu není jednoduše naučitelná či sdělitelná

3) metafora je odchylka od správného používání jazyka²

¹ I. A. Richards (1893 - 1979) byl anglický literární teoretik, kritik a filosof jazyka. V centru jeho zájmu byla především problematika funkcí jazyka, literární metodologie, způsob tvorby významu i estetika. I. A. Richards byl velmi vlivný na poli sémantiky, rétoriky, lingvistiky a estetické teorie. Jeho hlavním okruhem zájmu byl jazyk, význam, jejich ohebnost a s tímto svázané otázky porozumění či způsoby recepce a komunikace. (Zdroj: <https://www.britannica.com/biography/I-A-Richards>)

² *The Philosophy of Rhetorics*. RICHARDS, I. A. Oxford University Press, 1936, s. 89-91.

Právě třetí bod je v běžném myšlení stále velmi rozšířený a je tím klíčovým předpokladem, který nás v našem uvažování uvádí v omyl. Konkrétně se jedná o představu, že metafora je jistá hra či trik se slovy a jazykem, případně, že metafora jazyk ve skutečnosti deformuje a ohýbá způsobem, který mu není vlastní. I. A. Richards k tomuto tradičnímu rozporu uvádí: "[M]etafora je ve způsobu používání jazyka chápána jako něco speciálního a netypického, jako deviace od jeho normálního způsobu fungování, namísto všudypřítomného principu všech jazykových akcí." (Richards 1936, s. 90) Richards reprezentuje chápání metafory v opačném gardu, totiž jako zakládající a nikoli rozkladný princip jazyka. Tento jeho přístup není ničím menším, než obrácením celého metaforického paradigmatu, na jehož základech teorie metafory po celá staletí stála. Zmíněný obrat tedy způsobuje, že je metafoře rozuměno způsobem, který se od našeho běžného uvažování (zpravidla vycházejícího právě z Aristotelovy koncepce) diametrálně liší. Jeho přínosem je pak takové pojetí metafory, které metafoře přisuzuje hlubší smysl - metafora je považována za univerzální princip našeho konceptuálního a jazykového fungování.

2.1.1 Nová pozice metafory v rámci jazyka a myšlení

Ve volné návaznosti na Aristotelův koncept metafory jako jazykové odchylky se přirozeně domníváme, že jazyk, kterým se v běžné mluvě dorozumíváme, je až na menší výjimky nemetaforický. Jazyk, jak jej v různých podobách známe a používáme v běžné mluvě, odborných textech a naopak v krásné literatuře či poezii, v nás vyvolává pocit, že existuje rozdíl mezi nemetaforickým a metaforickým způsobem užití. Pokud bychom ovšem přijali Richardsovo pojetí metafory, které ukazuje metaforu jako vše prostupující princip jakékoli jazykové promluvy, musel by i tento právě čtený odborný text být z podstaty metaforický. Pro vysvětlení si Richards vypůjčuje slova básníka Shellyho, který daný závěr deklaruje následujícím tvrzením. "Jazyk je životně metaforický; to jest, označuje dříve nevnímané vztahy věcí a jejich porozumění zachovává, dokud se slova, která je reprezentují, časem nestanou znaky pro tyto poměry nebo třídy myšlenek." (Richards 1936, s. 90-91)

Předěl mezi metaforickým a nemetaforickým jazykem je tak v našem vnímání určován tím, nakolik jsou daná spojení v jazyce ustálená či zafixovaná. Jinými slovy, díky ustalování různých spojení se na metaforickou podstatu jazyka časem zapomíná a vnitřní vztahy, asociace a poměry mezi jednotlivými koncepty jsou nahrazeny jejich symboly, tedy konkrétními slovy a slovními spojeními. Z tohoto důvodu je, vypůjčíme-li si Richardsův příklad, nepravděpodobné, že by kdokoli stále vnímal a rozlišoval metaforický vztah myšlenek ve slovním spojení "silné světlo", ačkoli je toto spojení z podstaty metaforické. Tím je míněno, že jakýkoli vztah mezi myšlenkami (jež jsou dále vyjadřovány pomocí konkrétních slov), má vždy metaforický původ. Problém tudíž nestojí na rozdílu mezi metaforickou či nemetaforickou podstatou jazyka a myšlení (ta je totiž podle Richardse vždy metaforická), nýbrž na uvědomovaném rozdílu mezi živostí a neživostí této metaforické podstaty, tj. vnímání (ne)ustálenosti daných myšlenkových či slovních vztahů. Podle Richardsova pojetí tudíž platí, že každý jazyk je konstruován metaforicky, neboť jeho jednotlivé jednotky (samostatná slova) zastupují různé myšlenky, jež spolu v každém diskursu (souvislých větných konstrukcích) určitým způsobem interagují. Vztah mezi těmito myšlenkami pak může časem zevšednět, čímž se z živé metafory stává mrtvá, jako v případě spojení "silné světlo" či tvrzení "svůj názor podepřel argumenty".

Nyní se zaměříme hlouběji na otázku, na jakých argumentech staví Richards pojetí metafory jako *základní princip myšlení* a proč tím pádem nemáme metafoře rozumět jako *jazykové deviaci*. Vyvrácení tohoto třetího bodu Aristotelova pojetí metafory jako *jazykové deviace* pak v důsledku vyjasní neplatnost i obou předchozích bodů, tj. (1) přisouzení schopnosti tvořit metaforu pouze *géniovi* a (2) přesvědčení, že dispozice metaforické tvořivosti je *neosvojitelná* - člověk se s touto dovedností narodí nebo nenarodí.

2.1.2 Metafora na poli rétoriky a sémantiky

Pro srozumitelnost výkladu můžeme tyto důsledky obráceného chápání metafory demonstrovat na praktickém příkladě s jazykovým spojením "život je boj". Bez ohledu na to, jestli bude panovat shoda na tom, zdali je spojení "život

je boj" případem mrtvé nebo živé metafor, předpokládám, že se Aristotelovo pojetí opírá o představu shody na tom, že to, co dané spojení vyjadřuje, je možné vyjádřit jasněji a přímočařeji. Pokud taková shoda opravdu panuje, domnívám se, že se v takovém názoru odráží celý problém s metaforou.

Vezměme tedy v potaz nejprve Richardsovu formulaci o fungování metafor, která zní: "Ve své nejjednodušší formulaci - když uplatňujeme metaforu, máme dvě myšlenky různých věcí, které jsou spolu aktivní a které jsou podpořeny jediným slovem nebo frází, jejíž význam je výsledkem této jejich interakce." (Richards 1936, s. 93) Z této formulace plyne, že metafora je otázkou *aktivního propojení myšlenek*, resp. myšlenek reprezentovaných konkrétním výběrem slov. Myšlenka *život* je tudíž v našem případě spojena s myšlenkou *boj* a výsledek jejich spojení tvoří význam, který z tohoto spojení vyvozujeme. V případě aristotelského přístupu se však má jednat o zcela jiný proces. V kontextu Aristotelovy koncepce bychom na spojení "život je boj" nahlíželi jako na nahrazení jiného přímočařejšího a jasnějšího tvrzení téhož významu. Jinými slovy - výběr našeho spojení není tím nepřírozenějším a nejjednodušším způsobem vyjádření jeho významu; tím je ta nejjednodušší parafráze našeho původního výroku.

Oba přístupy vrhají zcela jiné světlo na pojetí jazykového významu vůbec. Teorie reprezentovaná Richardsem předpokládá, že metaforický význam se *tvoří* aktivním procesem usouvztažňování různých myšlenek, kdežto teorie Aristotelova pak naopak předpokládá, že metaforický význam se *odhaluje* tím, že porozumíme jeho nejpřímočařejší interpretaci, resp. tím, že se dobereme jeho nejsrozumitelnější parafráze. Richards tento rozdíl komentuje následujícími slovy: "[A] tudíž toto činí metaforu zdánlivě verbální záležitostí, přenosem a nahrazováním slov, ačkoli metafora je fundamentálně propůjčování a vztah mezi myšlenkami, převod mezi kontexty." (Richards 1936, s. 94) Richards proto vyzývá k tomu, aby se o metafoře nesmýšlelo v rámci tradiční rétoriky, již bylo vlastní právě pojetí metafor coby jazykové ozdoby, ale aby se o ní začalo uvažovat jako o principu tvoření *nových významů*. Pokud tuto změnu učiníme, nemůžeme již dále souhlasit s tím, že význam tvrzení "život je boj" lze vyjádřit

jednodušeji a přímočařeji. Nelze, protože každým jiným vyjádřením bychom měnili význam, který má jediné a pouze spojení myšlenek *život* a *boj*. Toto stanovisko vyvozuje Richards za pomoci rozboru principu konstituce významu, jež bude podrobněji pojednán v kapitole 1.3.

Rozdíl mezi tradičním rétorickým pojetím (tzv. substitučním) a řekněme sémantickým pojetím (interakčním) tedy tkví v tom, že metafora už není chápána jako problém *ozdobného vyjádření*, ale problém *rozumění a myšlení*. Jinými slovy, nejedná se o problém výběru slov, kdy metafora zdánlivě zastupuje srozumitelnější jazykové vyjádření (metafora coby *jazyková figura*), ale o problém usouvztažňování různých myšlenek, tj. řekněme metafora chápána spíše coby *figura myšlení*. Tento posun v určení je velmi významný, neboť jen díky němu může být metafoře přisouzena sémantická a nikoli pouze ozdobná hodnota. Vezměme v úvahu náš příklad "Život je boj". Podle prvního přístupu, tj. po vzoru rétorického pojetí metafory ve smyslu jazykové figury, bychom metaforu chápali jako *jiné pojmenování konceptu života*, v případě přístupu I. A. Richardse, jako *nové pojetí konceptu života*. S větší mírou nadsázky se tak jedná o rozdíl mezi chápáním metafory spíše s důrazem na její *formu* a metafory spíše s důrazem na její *obsah*. Ve skutečnosti jsou však tyto dvě složky v metafoře neoddělitelné, tj. není možné formu od obsahu oddělit. Každá forma totiž nese svůj specifický obsah a není proto správné předpokládat, že formálně *jiné pojmenování* nezpůsobí změnu na rovině obsahu výrazu, tj. ve smyslu *jiného pojetí* tohoto *jiného pojmenování*. Tento posun od čistého zájmu o formu (Aristotelovo pojetí) k neodlučitelnému vztahu forma-obsah (v rámci sémantického přístupu k metafoře), je pro hodnocení metafory a pro její sémantickou a kognitivní hodnotu naprosto stěžejní³. Forma totiž není nadále chápána jako oproštěná funkce jazykové ozdoby, nýbrž s sebou zároveň přináší i sémantickou změnu.

³ Sémantickou a kognitivní hodnotou je míněn přínos metafory v podobě nového významu a nového poznání. Tento motiv bude podrobněji pojednán v nadcházejících kapitolách, věnovaných porovnání sémantické a interakční teorie v podání Maxe Blacka.

2.2 Metaforické napětí na poli významu

Na základě tohoto myšlenkového posunu vypracovává Richards podrobnou analýzu konceptu metafory. Nejdříve se pozastavuje nad nutností pojmového upřesnění. Ačkoli se totiž všechny přístupy k metafoře shodují na tom, že v metafoře jsou vždy přítomny dvě vzájemně konfliktní oblasti, není zřejmé, co je těmito oblastmi míněno a jaké povahy je jejich vzájemný vztah. Podle Richardse existuje mnoho různých termínů: "V současnosti máme pouze některé neohrabané deskriptivní fráze, kterými je (*myšleno dvě různé oblasti, které spolu v metafoře konfliktně vystupují, pozn. KJ*) odlišujeme. "Originální a "vypůjčená" myšlenka; "to, co je skutečně řečeno nebo myšleno" a "co je porovnáváno"; "základní myšlenka" a "představovaná povaha"; "hlavní předmět" a "to, čemu se podobá", nebo stále příliš matoucí "význam" a "metafora" či "myšlenka" a "její obraz". (Richards 1936, s. 96)

Richards proto pro označení obou oblastí zavádí vlastní termíny *tenor* a *vehikulum*.⁴ *Tenor* je hlavní téma metafory, které je čtenáři či posluchači prezentováno prostřednictvím *vehikula*, které jej ovšem zároveň nevyhnutelně ovlivňuje a jehož vlivem mění tenor svou povahu a vlastnosti. V rámci aristotelské rétorické tradice uvažování o metafoře je pak vztahu metaforického a doslovného významu rozuměno jako vztahu substituce, což znamená, že *vehikulum* je jazykový trik, který zahaluje *tenor* do významové mnohoznačnosti, resp. významové nejasnosti. Obloukem se dostáváme zpět k tvrzení, že autor metaforou zamýšlí vyjadřovat určitý doslovný význam, ale používá k tomu metaforickou jazykovou hru. To, co pak např. metafora "život je boj" znamená, můžeme odhalit pomocí její nejpřímější možné parafráze. Ze sémantického hlediska je metafora jednoduše nadbytečnou formou.

⁴ *Tenor* vychází z latinského pojmu *tenere*, tj. "podržovat" a v metaforickém tvrzení reprezentuje hlavní předmět metafory, o němž se hovoří. V anglickém překladu se jím také vyjadřuje určitý "obecný význam či charakter" jak vyjadřuje např. tvrzení "obecný tenor debaty". *Vehikulum* vychází ze stejnojmenného latinského pojmu *vehiculum* a znamená "médium či prostředek přenosu". V rámci metafory reprezentuje vedlejší myšlenku a její kontext, jejímž prostřednictvím, resp. skrze níž je hlavnímu předmětu přeneseně rozuměno.

Oproti takovému pojetí vystoupil právě I. A. Richards, obhajující tzv. kognitivní hodnotu metafor. Richards v tomto ohledu představuje modernější přístup k metafoře, který definuje vztah mezi tenorem a vehikulem nikoli jako substituční, ale jako vztah napětí (později v kontextu Blackova rozpracování označovaný jako vztah interakce). Význam metafor tak není výsledkem odhalení jeho doslovné parafráze a tedy významu, ale výsledkem kooperace mezi tenorem a vehikulem. Zjednodušeně bychom mohli tvrdit, že substituční přístup předpokládá, že vehikulum tenor jen přizdobuje, kdežto interakční teorie předpokládá, že tenor se s vehikulem vzájemně doplňují a proměňují.⁵ Základ Richardsova přístupu k metafoře je jeho představa jazykového významu vůbec, resp. úvahy o samotné danosti či nedanosti významu a problematickém vztahu mezi *doslovným* a *metaforickým* významem. Richards píše: "Náš svět je projektovaný svět, zaznamenávaný skrze charakteristiky, jež jsou mu propůjčeny z našeho vlastního života. To, co přijímáme je ale to, co dáváme. Proces metafor v jazyce, tedy ona výměna mezi jazykovými významy, jež studujeme v explicitně verbálních metaforách, jsou uloženy ve vnímaném světě, tj. světě, který je sám produktem dřívější či bezděčné metafor a nevypořádáme se s ní adekvátně, pokud zapomeneme, že je tomu právě takto." (Richards 1936, s. 108-109)

Zdaleka nejproblematictější je tudíž pro Richardse chápání metafor coby *jazykové figury*. Pokud je totiž metafora chápána jako *jazyková figura*, pak musí existovat i takový jazykový výraz, který jazykovou figurou není.⁶ To znamená, že se v zásadě předpokládá existence jakéhosi obecného jazykového základu a výrazů (ve skutečnosti se však jedná o vyhaslé metafor), ze kterých metafora vychází a jež figurativně artikuluje. Řekněme, že by se daný rozdíl dal ilustrovat

⁵ Interakční teorie bude podrobně pojednána v druhé části práce. Prozatím postačí zmínit, že interakční teorie předpokládá takový vztah různých kontextů, které se vzájemným ovlivňováním proměňují a tím vytváří specifický význam. Nejedná se tudíž o nahrazení významu (sémantickou substitucí), nýbrž tvoření významu a jeho proměnu (sémantickou transformaci).

⁶ Cílem je vysvětlit, že se předpokládá dvojí povaha jazykového výrazu: 1) obecně beztvářá, řekněme objektivní, slovníková a 2) konkrétně formovaná (jazyková figura = jazykový tvar), řekněme konkretizovaná.

na tvrzení "život je boj". V předpokládaném pojetí obecného jazykového základu a výrazů bychom mohli tvrzení přeložit např. způsobem "život je konfliktní situace". Toto tvrzení bychom pak označili za protipól metaforického tvrzení, tj. opak jazykové figury, tudíž nefigurativní vyjádření.

Předpoklad dvojí povahy jazykového výrazu, tj. existence obecného jazyka a výrazů a možnost z nich následně jazykové figury tvořit, je jen jiným vyjádřením problému, který si teprve žádá řešení. Tím je otázka *metaforického významu*, tj. toho, co vlastně jednotlivá metaforická vyjádření znamenají a jak se konstruuje jejich význam. Obecný jazyk a obecné výrazy zde totiž zastupují určitý *doslovný význam*, kdežto metafora a metaforické výrazy reprezentují význam *nedoslovný, tj. figurativní*. Pokud by neplatilo, že zde nějaký rozdíl mezi *figurativním* a *nefigurativním* významem existuje, pak by celý problém metafory coby sémantického problému v zásadě rozplynul. A to jak v případě, kdy budeme hovořit o živé metafoře, kde figurativní spojení tento obecný výraz a jeho významy porušuje nápadně, tak o mrtvé metafoře, kde toto porušení musíme dohledávat.

Zdá se, že metaforu odhalujeme předně tam, kde registrujeme zjevný sémantický konflikt, tj. tam, kde vzniká opravdu zjevné napětí s domnělým doslovným významem. Jinými slovy, metafora bývá často definována právě na základě vzniklého napětí či konfliktu v rámci sémantického pole. Toto platí i tehdy, kdy jako mluvčí jazyka už jeho metaforickou podstatu téměř nevnímáme. Napětí a jistý konflikt v ustavování vztahů myšlenek, následně reprezentovaných (formulovaných) konkrétními slovy, bylo ale v jazyce přítomno od samého začátku. Pro účely efektivní komunikace jsme však tuto metaforickou podstatu přestali vnímat a slova s jejich vztahy pojali jako ustálené jazykové výrazy. Tím se vytvořila distinkce mezi doslovným a metaforickým významem, která je odůvodnitelná z praktických důvodů (díky ní lze lépe rozeznat, jak přesně či přeneseně je obsah komunikován), nicméně umělá z hlediska teoretické distinkce. Význam má sám (i pokud jej považujeme za doslovný) metaforickou podstatu, protože měl sám na svém počátku metaforu (je z podstaty metaforicky konstruován).

V návaznosti na citaci o projektovaném významu a naznačené metaforické podstatě každého významu můžeme formulovat obecný závěr, že významy nejsou věcem jednoduše vlastní (nejsou doslovné ve smyslu fixní a neměnné danosti), ale jsou jim vždy propůjčovány. To znamená, že každé věci je její význam přisouzen a je do ní projektován, přičemž tento proces je zcela přirozeným a univerzálním způsobem našeho rozumění a přístupu ke světu. Fakt, že jednu věc vidíme či pojmáme ve smyslu věci jiné, je naprosto běžnou záležitostí, o které Richards píše: "[T]ento proces, ve kterém vnímáme jednu věc skrze jinou, uvažujeme o jedné věci prostřednictvím jiné nebo pocítujeme jednu skrze druhou, je jako když se koukáme na budovu a zdá se nám, že má tvář a konfrontuje nás s konkrétním výrazem. Chci trvat na tom, že tento princip je v našem vnímání plně normální." (Richards 1936, s. 116-117) Z daného vyplývá, že pokud je význam tvořen přisuzováním, neexistuje jednoduchá definice pro to, co je doslovný, tj. nefigurativní a co již nedoslovný, tj. metaforický smysl. Ostatně, jak bylo řečeno, veškerý význam je podle Richardse beztak prvotně metaforický.

To, co se tedy jeví jako významová víceznačnost a metaforická konfliktnost na poli sémantiky, je způsobeno naším předpokladem, že daná věc má určité *vlastní* významy a dále významy *odvozené*. Vlastní významy konceptu jsou ty, které jsou automatizované, ustálené a přijímané bez výhrad, kdežto odvozené významy vnímáme jako ty, na něž si ještě zvykáme, jsou více subjektivně zabarvené nebo v nich ještě běžně neuvažujeme. Toto rozlišení je pochopitelně rozlišením míry, nikoli rozlišením kategorickým. Víceznačnost se každopádně jeví právě jako důsledek množiny různých odvozených významů, jež zdánlivě zahalují jednoznačnost významu doslovného.

V každém ohledu platí, že tenor je předmětem našeho uvažování a vehikulum rámeček, v němž o tomto předmětu uvažujeme. Vztah napětí mezi tenorem a vehikulem tudíž skutečně spočívá pouze v míře ustálenosti spojení dvou myšlenek. Vezmeme-li dva použité případy metafor, např. slovní spojení "silné světlo" a "život je boj", vidíme, že v prvním případě není těžké určit, na jakém základě se přenos zakládá, v případě druhém můžeme váhat. Metaforický

přenos nicméně vždy znamená, že existují určité sdílené vlastnosti a charakteristiky, které způsobují, že můžeme přenos označit za smysluplný. Proto např. vztah pojmu *silný* a pojmu *světlo* znamená, že se jedná o účinek síly ve smyslu *účinnosti* a nikoli o vlastnost síly ve smyslu silného jako *tlustého* či *robustního*.

Na otázku, kde tedy leží hranice, podle níž určujeme, co ještě chápat jako doslovné a co již jako metaforické, odpovídá Richards následovně: "Má kůň nohy doslovně, tak jako pavouk či třeba šimpanz? Má dvě nebo čtyři nohy? A co hvězdice? Má ramena, nohy nebo ani jedno z toho? A pokud má muž dřevěnou nohu, je tato noha metaforická nebo doslovná? Odpověď na tuto poslední otázku zní, že má obojí. Má doslovnou nohou v jedné množině ohledů, metaforickou v jiné. Slovo může být současně jak doslovné, tak metaforické, stejně jako může současně podporovat různé metafory a může soustředit do jednoho významu mnoho různých významů." (Richards 1936, s. 118) Předpokládat, že existuje jednoduché a striktní pravidlo, podle kterého lze určit a rozlišit významy slov na figurativní a doslovné, je chybné a zavádějící. Ve skutečnosti záleží na tom, zda v nás slovo či slovní spojení vyvolává pouze jednu sjednocenou či stále dvě kooperující myšlenky. Pokud pouze jednu, označujeme spojení běžně za doslovné, pokud dvě, má pro nás toto spojení stále živou metaforickou podstatu.

2.3 Nový projekt rétoriky a teorém významu

V dosavadním úvodu byl představen hlavní problém metafory, jež měl po dlouhá léta přibližně tuto podobu - metafora je přenos či nahrazení slov, způsobující změnu na poli významu, tj. tato slova již nemají doslovný, nýbrž metaforický význam. Bylo také řečeno, že v Richadsově pojetí je však problém metafory spíše problémem mezi ustáleným a neustáleným spojením, tj. mezi myšlenkou, na níž jsme zvyklí (běžně označujeme jako za doslovný význam slov a slovních spojení) a na níž zvyklí nejsme (běžně označujeme jako metaforický význam slov a slovních spojení). Domnělý opak metaforického významu pak podle Richardse spočívá na mylné představě o tzv. správném (ideálně jednom)

významu slova. Tento závěr se pomocí analýzy konstituce významu snaží kategoricky vyvrátit.

Richards proto přichází s projektem *nové rétoriky*, která nemá za cíl představit návod či příručku, jak umně využívat potenciál slov k manipulaci a přesvědčování, tj. zabývat se dopadem slov na tzv. "makroskopické" úrovni. Záměrem nové rétoriky nemá být ani nabídka souboru preskriptivních pravidel užívání jazyka a učení tzv. řečnickému umění, jak to činila rétorika klasická. Nemá se zabývat ani mechanismy, jak správně formulovat argumenty a jak dosáhnout toho, aby se naše slova stala úspěšnou komunikační zbraní. Tomuto tradičnímu pojetí rétoriky Richards nicméně rozumí a jeho historickou důležitost odvozuje z disputací a sporů, kde se umění zacházet se slovy osvědčilo jako efektivní prostředek k přesvědčení a ovlivnění posluchače. Ze všeho nejvíce se totiž tradiční rétorika soustředila na zkoumání možností manipulace pomocí slov.

Ačkoli slova coby nástroj komunikačního boje nejsou v Richardsově nové rétorice zcela irelevantní, nový rétorický projekt se snaží porozumět především tomu, jak jazyk funguje ze své podstaty (pomocí analýzy konstituce významu) a vysvětlit příčiny komunikačních nedorozumění. Richards tudíž pro rétoriku formuluje nový cíl, jímž je snaha nejdříve rekonstruovat a porozumět způsobu tvorby významu v myšlení a jazyce, a to právě za účelem odstranění nedostatků v naší komunikaci. Rovinu zkoumání, na níž se pohybuje, označuje pak za "mikroskopickou", neboť se zabývá samotnou podstatou slov v rámci komunikace a jazyka. K rozdílu v zaměření obou rétorik Richards dodává: "[J]e doplněna (*míněno makroskopická rovina zkoumání, pozn. KJ*) mikroskopickým zkoumáním, které usiluje o vhled do struktury významu, jímž se diskurs tvoří, nezaměřuje se pouze na efekty různých uspořádání těchto významů ve velkém měřítku." (Richards 1936, s. 9)

2.3.1 Hlavní principy Richardsova teorému významu

Začneme abstraktními myšlenkami, resp. abstraktními významy, jež ve snaze o porozumění teorému významu, tvoří důležitý základ. Fungování

abstraktních myšlenek a významů vysvětluje Richards z hlediska empirických zkušeností, resp. ze způsobu, jakými formujeme, třídíme a organizujeme naše zkušenosti. V tomto ohledu nic z toho, co naše mysl pojímá, není izolováno od našich dalších počitků a porozumění je vždy důsledkem vztahu s ostatními dojmy obdobného charakteru, které známe z minulosti. Nikdy tudíž nereagujeme na separátní stimul, kdežto stimul je vždy interpretován v rámci jeho společných a jemu podobných případů. Richards se ptá: "Odpovídáme někdy na stimul způsobem, který není ovlivněn jinými věcmi, když nás víceméně podobný stimul zasáhl v minulosti? Pravděpodobně nikdy. Nový druh stimulu může dát vzniknout novému druhu pocitu, např. novému druhu bolesti. I přesto bychom ji ale měli pravděpodobně rozpoznat jako bolest určitého typu." (Richards 1936, s. 29-30) Relační charakter tvorby významu není pouze důležitou charakteristikou každého myšlení, ale charakteristikou určující, neboť samotný princip významové konstituce vysvětluje. Význam je tedy vždy obecný, neboť je vyvozen z veškerých předchozích zkušeností obdobného typu, a pokud např. reagujeme na nový stimul či novou zkušenost, propůjčujeme jí význam právě na základě její alespoň částečné podobnosti s předešlými zkušenostmi. Obecnost významu je tedy důsledek našeho kumulativního rozumění a poznání, který si coby bytosti obdařené analogickou pamětí vybavujeme v celku a pohromadě. Tento obecný a mnohvrstevný význam je v naší mysli vyvolán pokaždé, předně však, pokud se s určitým pojmem setkáváme mimo určitou promluvu, tj. tam, kde nenabývá selektivnější povahy vzhledem ke svému kontextového upřesnění (viz. rozdíl v obecnosti významu u samotného pojmu "jasný" a konkrétní promluvy "jasný úmysl"). Kumulativní a relační charakter významu přirovnává Richards k organismu, přičemž jednotlivé významy sahají hluboko do naší minulosti, vyrůstají jeden na druhém a jsou od sebe neoddělitelné.

Z daného pojetí vyplývá podstatný závěr, že významy jsou prvotně obecné a abstraktní a nikoli konkrétní. Významový přenos tudíž neprobíhá ve směru z konkrétního významu na abstraktní, nýbrž obecné a abstraktní významy jsou primární. Dominance konkrétnosti nad obecností je jen další ze série iluzí, které v rámci uvažování o významu podléháme. Otázka tudíž nezní, jak lze z konkrétního významu vyvodit význam obecně abstraktní, ale přesně naopak -

nejprve máme význam obecný, jež podle potřeb dále dělíme a přidělujeme ke konkrétním jednotlivinám. Toto je základní funkce našeho uvažování. Richards říká: "Teorém tvrdí, že nejprve *začínáme* s obecně abstraktním čímsi, a to podle další zkušenosti se světem rozdělujeme do skupin. Ke konkrétním jednotlivinám poté docházíme tím, že jsou součástí překrývajících se a sdílených členství v těchto skupinách." (Richards 1936, s. 31) Stručně řečeno platí, že obecný význam předchází konkrétnímu. Když tak máme samotný pojem *jasnost*, jeho význam je výsledkem jeho pojetí jako jasné *barvy* (fyzikální veličině), *jasnosti argumentu* (srozumitelnosti predikátu), *jasném úderu* (přesnosti rány) a *jasnosti* ve všech jiných nám známých použití. Význam je obecný, z čehož vyplývá, že je možné jej dále v našem myšlení třídit a aplikovat na různé druhy zkušeností. Pokud bychom pak měli konkrétní promluvu jako např. tvrzení "měl jasné argumenty", význam vyvodíme z toho, že myšlení tento všeobecný význam protřídí a porovná podle podobností. Hlavními principy významového teorému jsou tudíž třídění, rozpoznávání a pravidla opakování. Richards píše: "Veškeré myšlení, od toho nejnižšího po to nejvyšší (bez ohledu na to, co to je), je třídění." (Richards 1936, s. 30) Pokud tedy budeme mít konkrétní promluvu "měl jasné argumenty", bude jeho konkrétní význam úměrný tomu, v kolika skupinách bude samotnému pojmu *jasný* potenciálně rozuměno a jak významnou pozici bude v těchto skupinách zastávat. Řekněme tedy, že význam pojmu *jasnost* bude v této promluvě konkrétnější vzhledem ke dvěma podmínkám. Zaprvé, podle četnosti samotného pojmu *jasnost* a jeho příslušnosti k různým relačním skupinám použití, v jejichž rámci jsme schopni tomuto pojmu porozumět (např. skupina *predikátu* a *fyzikální veličiny*). Zadruhé pak na tom, jak významnou a specifickou roli v těchto skupinách zastává a jak skrze vzájemné porovnání jejich pluralitních členství uvažíme jejich relativní smysluplnost. To jednoduše znamená, že konkrétnost významu roste z primárně obecných významů, resp. prostřednictvím společného třídění a porovnávání jeho pozic v jednotlivých skupinách. Stejně tak platí, že čím nejasněji vymezenou pozici v omezeném počtu skupin pojem zastává, tím méně konkrétní významové povahy je. Richards uvádí: "Když máme na mysli nejjednodušeji se jevící konkrétní objekt, tato konkrétnost vychází ze způsobu, jakým ji současně přinášíme do množství různých oblastí. Tyto oblasti v pojmu společně vyrůstají a tvoří jeho význam." (Richards 1936, s. 35)

Konkrétnost významu se tudíž neprojevuje jako separátní vydělení významu daného pojmu, nýbrž toto vydělení je konkrétní jen díky členství pojmu v obecné skupině jeho relativních použití, tj. za přítomnosti uvědomění si jeho relativních určení. Richard k procesu určování konkrétnosti uvádí vlastní příklad a píše: "Tento kus papíru v mých rukou je pro nás konkrétní jednotlivinou, jestliže o ní smýšlíme jako o něčem papírovém, mající povahu výskytu zde a nyní; je tím konkrétnější, čím více kategorií jí přisoudíme, a tím specifitější, čím jsou tyto kategorie užší a exkluzivnější". (Richards 1936, s. 31-32)

Ve vztahu k této povaze významu je nutné doplnit související roli kontextu. Richards tvrdí, že význam myšlenek a slov je vždy nutné zkoumat v kontextu, tj. význam nikdy není kontextuálně neutrální. "Je to právě zvláštnost významu, že se (*slova, myšlenky, pozn. KJ*) tolik zajímají o svoji společnost; je to částečně tím, co myslíme, když je nazýváme významy!" (Richards 1936, s. 10) V tomto ohledu Richards píše, že na slova jsou "efektivně delegovány" ty části kontextu, jehož bylo slovo v minulosti součástí, ale které již momentálně přítomny nejsou. A to je jeho význam: "Pro naše účely stačí říct, že co slovo znamená, jsou chybějící části kontextu, ze kterého vyvozuje svoji delegovanou působnost." (Richards 1936, s. 35). Jinak řečeno, významy jsou tzv. delegovanou účinností slov, což znamená, že slovo nabývá svého významu tím, že je do něj delegován (vložen) tento význam jakožto soubor doposud známých zkušeností a situací (kontextu), za nichž je pojem používán nebo je mu rozuměno. Slovo se tak vlastně stává zástupcem situace či situací, které reprezentuje právě do něj vložený, tj. delegovaný význam. Tato delegace pak probíhá částečně automatizovaně, tj. slovům jsou delegovány významy podle zvyku, za nichž jsme se je naučili používat a rozumět jim. Tato delegace je dále účinná v tom směru, že slovo funguje jako zástupce celé významové situace, kterou právě díky komplexně delegovanému vložení zastupuje. Tak, jako např. Pavlovovi psi doplňují (delegují) na rozsvícené světýlko význam a komplexnost situace blížícího se krmení, doplňujeme i my slova s tímto automatizovaným a jistým způsobem instinktivním a reflexním doplněním významového kontextu. Stručně řečeno, význam má povahu reflexe - do slova je delegován tak, že toto slovo

nabývá reprezentativní účinnosti celé situace či situací, za níž se zpravidla vyskytuje.

V tomto směru můžeme význam definovat také tzv. principem "přemostění", jež víceméně odpovídá popisu výše. To znamená, že pokud jsme vystaveni více či méně podobné situaci jako v minulosti, budujeme si reflex, resp. interpretační návyk. Proto pak v obdobných situacích reagujeme přemostěním, neboť když se před námi znovu objeví alespoň aspekt naší dřívější zkušenosti, reagujeme na něj doplněním, jako kdyby se tato situace přihodila celá. Význam je tedy interpretačním reflexem, kdy do slova automaticky vkládáme představu situace v celé její komplexnosti. Richards uvádí: "Když nastane přemostění, tak to, co znak, slovo či jednotka díky delegované působnosti znamená, je chybějící část kontextu." (Richards 1936, s. 34)

Přemostění z tohoto důvodu funguje jako zkratka pro očekávanou či předpokládanou podobu kauzalitní příčiny a důsledku, jak Richards demonstruje na příkladu s koronerem, který má za úkol zvýznamnit smrt pacienta. Představme si, že toto zvýznamnění učiní pomocí dosazení kauzality *akt setkání s vrahem* → *smrt*. Takovou významovou kauzalitu zpravidla neočekáváme, resp. na takové přemostění nejsme v situaci hledání důvodu smrti připraveni. Spíše předpokládáme, že správný význam, resp. vhodné dosazení kauzality bude pomocí vztahu *akt vraždy* → *smrt*. Tento kontext, resp. kauzální vztah, je významovým přemostěním pojmu *smrt*, jak ji očekáváme v případě, kdy nám koroner sděluje výsledek svého patologického ohledání. Vybraná příčinnost tedy nemusí mít vždy charakter předpokládaného *přemostění*, tj. ne nutně představuje stereotypně dosazený kauzalitní vztah (kontext). Naopak, právě živé metafory a naše praxe svobodného zvýznamňování dokazuje, že s výběrem kauzality můžeme zacházet i poměrně volně. Richards píše: "Zvláště ve vybírání příčin z celé řady skupin, kontextů a podmínek (tj. událostí *před* a *po*, které spolu drží pohromadě), jsme arbitrárně svévolní." (Richards 1936, s. 33) Z daného plyne, že za kauzalitní příčinu východu slunce můžeme vybrat vztah *každodenní rotace země* → *východ slunce*, přičemž taková kauzalita bude zřejmě tím nejběžnějším způsobem významového přemostění pojmového spojení *východ slunce*, na nějž

jsme zvyklí. Stejně tak však toto předsudečné přemostění nastat nemusí (nebo jej můžeme ignorovat) a za kontext můžeme klidně dosadit třeba kauzalitu *první zakokrhání kohouta* → *východ slunce*, byť je to dosazení motivované poeticky. Přemostění je každopádně zvýznamňovací zvyk, což způsobuje, že se význam pojmu jeví jako doslovný. Podstatně zjednodušená situace s přemostěním pak nastává, pokud pojmy vyvolávají omezené množství možných chybějících částí kontextu. Jejich rozumění pak není skutečnou interpretační výzvou, jak ilustruje množství možných kontextů (zvýznamnění) např. v případě pojmu *tužka* nebo dokonce pojmu *sto třicet* či naopak pojmu *svoboda* nebo *síla*.

Můžeme tedy rozlišit určitý běžný diskurs, kde je jazyk "účinně" předeterminovaný a my předpokládáme, že přesně víme, co dané slovo znamená, tj. víme, jaký význam do něj delegovat a jak pojem přemostit. Tím se v běžné řeči vyhýbáme nedorozumění, protože slova v běžném diskursu zastupují jen velmi málo chybějících částí. To samé však nelze tvrdit např. o diskursu poetickém či náboženském, který se naopak vyznačuje nespočtem chybějících částí, tj. možných potencialit jeho významových přisouzení (oblast s podstatně otevřenějšími možnostmi přemostění). Někdy, jako právě v poetickém nebo náboženském diskursu, tedy není možné kontext přisoudit samozřejmě, neboť se vzpírá či nevyhovuje námi předpokládanému kontextovému usouvztahování. I tímto tvrzením se Richards staví do opozice vůči tzv. "předsudku správného významu", tedy představě, že slova mají jednou provždy daný správný a přesný význam. Tato mylná představa o danosti správného významu souvisí podle Richardse s předpokladem o vždy relativní ustálenosti významu určitého slova, vyplývající z míry stability jeho kontextu. Slova však nemají jednoduše fixní význam, zajišťující stabilitu diskursu a možnost vyhnout se nedorozuměním v komunikaci. Naopak, správné a jediné možné fungování jazyka spočívá v neustálé mezihře interpretačních možností a s ním souvisejícího všudypřítomného nebezpečí nedorozumění.

Teorie významu je tedy v podání Richardse vzdálená jakékoli kontextové diskriminaci, jak ji prezentuje *předsudek správného významu*, neboť význam je případem rivality hned několika současně přítomných a v pojmu společně

interagujících kontextů. Vyvození "nesprávného" významu tudíž není chybou v jazykových diskurzech, nýbrž nevyhnutelnou konsekvencí jazykové flexibility. Jazyk je jednoduše příliš ohebný, tudíž víceznačnost a nejasnost je v komunikaci vždy nevyhnutelně potenciálně přítomna. Pokud interpretujeme, vždy částečně uhadujeme správný význam a jsme tak vystaveni riziku nepochopení, protože správný význam, jenž je často opravdu dán stabilním a konstantním způsobem použití pojmu, je naopak mnohdy dosažen právě navzdory obvyklým interpretacím, tj. je výsledkem významové flexibility a nikoli významové stability. Jak píše sám Richards, stabilita se nemá předpokládat, ale má se vysvětlovat. (Richards 1936, s. 11)

V tomto ohledu můžeme tvrdit, že samotná slova mají sama o sobě vlastně vždy *příliš mnoho* možných významů a bez dosazení do konkrétní promluvy jim není možné "správně" rozumět. Tím je také implicitně řečeno, že význam, který výraz v konkrétních promluvách obvykle nabývá, nemusí být zdaleka tím jediným, který může mít. Skutečně správné porozumění výrazu *jasný* tak vyplyne až v momentě, kdy bylo dostatečně upřesněno, jaké části kontextu jsou jeho vyslovením míněny a nikoli nutně podle toho, jaký význam jsme zvyklí ze souboru jeho možností běžně doplňovat. V každém případě tak nesmíme zapomínat, že slova mohou v Richardsově podání zastupovat všechny různé kontexty, tj. privilegiem slov je svobodné ustavování kontextuálních vztahů a jejich významová flexibilita. Jinak řečeno, významy pojmy jsou ze své podstaty inherentně nestabilní, pohyblivé a tranzitní atribuce. Tyto pojmy lze zvýznamnit specifickým způsobem, upozornit na jeho upozaděné charakteristiky, či jej kriticky vztahovat k méně či zcela netradičním rámcům. Bez našeho bližšího určení jsou však vágní a nekonkrétní, přičemž zpřesnění významu v konkrétní promluvě (eliminace jistých částí kontextu, který slovo zastupuje jako celek, ve prospěch jiných), je proměnlivé a individuální. Stručně řečeno, pojmy mají samy o sobě pouze jakýsi potenciál pro nabývání svého konkrétního významového určení.

Závěrem již jen krátké shrnutí. Poukaz k proměnlivosti vztahů měl za cíl objasnit metaforickou podstatu jazyka i myšlení, tj. svobodné přenášení, hledání

vztahu a procesuální ustalování vztahu mezi tenorem a vehikulem, stojící v opozici k představě, že významy jsou předem ustavené a existující jako stabilní a konstantní pojetí věcí. Metafora tedy není prostý posun či nahrazení slov, nýbrž propůjčování a vztah mezi myšlenkami, resp. společný výskyt myšlenek a propůjčování významů mezi kontexty, svedenými dohromady jednou promluvou. "Když se podíváme blíže, uvidíme, že je zde rozmanitost interakčních módů mezi spolu přítomnými myšlenkami, nebo slovníkem kontextového teorému, mezi různými chybějícími částmi či aspekty různých kontextů slovního významu." (Richards 1936, s. 93) Jak uvádí Richards, naše mysl je spojovací orgán, který vytváří vazby a vztahy mezi různými aspekty našich zkušeností. Mezi kontexty probíhá proces přenosu, třídění, výměny a porovnávání. S tímto metaforickým nadáním se rodíme a provázíme veškeré naše myšlenkové operace i komunikaci. Nyní by tedy mělo být celkem jasné, v jakém ohledu přetrvává v tvorbě významu zmíněný *bojovný charakter*, jak na něj bylo upozorněno v rámci představení nové rétoriky. Významy slov v konkrétních promluvách totiž putují z kontextu do kontextu. Díky metaforickým mechanismům jako *přenos*, *výměna*, *třídění*, *delegace*, *porovnávání* či *transakce* pak vybíráme ten význam, který je pro konkrétní kontext ideální, tj. který aktivujeme jako "vítězný".

2.3.2 Metafora ve třech smyslech

Ačkoli to Richards sám explicitně nečiní, všímá si Manuel Bilsky trojího implicitního užívání výrazu "metafora".⁷ Nejméně restriktivně pojatý smysl metafory jsme právě rozebrali - je jím metafora jako princip veškerého myšlení a jazyka. Základem tohoto pojetí je *třídění*, tj. pokud o něčem smýšlíme, smýšlíme o tom nikoli jako o jednotlivosti, ale nutně jako o členu obecné skupiny. Naše myšlení jednoduše začíná rozpoznáváním, tříděním a porovnáváním podobných případů a nikoli myšlením separátních jednotlivin. Bilsky k tomu píše: "Jestliže zde nejsou žádné charakteristiky, které by měly dvě složky metafory (*myšlenky nebo pojmy, pozn. KJ*) společné, nebude zde metafora, nebude zde

⁷ BILSKY, Manuel. I. A. Richards' Theory of Metaphor. *Modern Philology* [online]. 1952, 130-137 [cit. 2017-05-26]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/435560>

porovnání. Proto je veškeré myšlení metaforické a veškeré myšlenky jsou následně vyjádřeny pomocí prostředku jazykových metafor; to znamená, že celý jazyk je metaforický." (Bilsky 1952, s. 131) Druhý smysl metafory je o něco více restriktivní a dle Bilskyho částečně diskredituje univerzálnost metafory v prvním smyslu. Jde o tzv. mrtvé metafory. Metaforickou povahu tohoto druhého smyslu často nevnímáme, ale při bližším pohledu ji můžeme spatřit - typickým případem jsou metafory typu "silné světlo". Třetí smysl metafory je pak ze všech nejrozšířenější, a pokud mluvíme o metafoře, míváme většinou na mysli metaforu v tomto smyslu. Jedná se o živou metaforu, tj. spojení, která jsou překvapivá, úderná a nezvyklá. V případě metafory "život je boj" bychom tak mohli být na rozpacích, zdali je to ještě metafora ve smyslu tři (živá) nebo už metafora ve smyslu dva (mrtvá). Každopádně platí, že tento smysl metafory je tím, co míváme na mysli, když pojem metafora používáme. Třetí smysl je také nejblíže tomu, co metaforou mínil Aristoteles, když o tomto fenoménu pojednával, viz. tři Aristotelovy body v úvodu práce. Jedná se v zásadě o pojetí jedinečnosti metafory, jež je dílem neosvojitelného básnického oka pro podobnost. Bilsky píše: "Asi nejpodstatnější otázka, která je nejblíže Richardsově centrálnímu pohledu na komunikaci, se zabývá unikátností básnického zacházení s metaforou." (Bilsky 1952, s. 133) Z Richardsova pojetí ovšem vyplývá kategorické odmítnutí tohoto postoje k metafoře, neboť metaforou vládnou všechny myslící a jazykem disponující bytosti. My všichni vládneme metaforickou schopností třídění, porovnávání a přenášení konceptů. Z tohoto plyne, že specifickým přínosem Richardsovy teorie je metafora chápána předně v prvním smyslu, od něhož se dále odvozují smysly další.

3 Interakční teorie

3.1 *Metaforická situace v navazujícím pojetí M. Blacka*

Max Black byl jednou z důležitých postav na poli analytické filosofie jazyka a na Richardse navazujícím protagonistou kognitivního přístupu k metafoře. Ve své práci *Metafora*⁸ se k Richardsovu projektu metafory explicitně odkazuje, nicméně formuluje vlastní upravenou verzi a to včetně pojmosloví. Tato teorie je známá jako *teorie interakční*.

Hned v úvodu práce se Black zabývá otázkou identifikace jazykového vyjádření jako případu metafory. Nabízí výčet příkladů, přičemž na jednom z nejjasnějších se pokouší demonstrovat podstatu metafory, spočívající v detekci jazykového paradoxu. Pokud bychom chtěli např. dítěti vysvětlit a představit mu bezesporný příklad metafory, mohli bychom se uchýlit třeba k tvrzení "mraky pláčou", kde je jazykový paradox intuitivně rozpoznán, neboť lidské emoce nejsou mrakům připsány po právu. V metaforickém tvrzení tedy vždy rozeznáváme určitý paradox a konflikt mezi slovem a jeho okolím, případně, podle pojetí Richardse, mezi pojmy nebo myšlenkami v jejich ustálených a neustálených kontextech. Black píše: "Pravidla našeho jazyka určují, že některé výrazy musí být považovány za metafory; mluvčí nemůže změnit a uzákonit, že 'kráva' bude znamenat to samé co 'ovce'." (Black 1966, s. 29) To podle Blacka odlišuje doslovné tvrzení v patřičném vztahu (např. "lidé pláčou") od metaforického tvrzení v nepatřičném vztahu (např. "mraky pláčou"). Black ve své práci používá pojmy jako *doslovný* a *metaforický* celkem neproblematicky, ačkoli Richards se raději přidržoval distinkce ve smyslu ustáleného a neustáleného spojení. "Mraky pláčou" jsou nicméně jedním z nejjednodušších případů metafory, jež rozpoznáváme díky tomu, že nějaký pojem je použit *doslovně*, kdežto ostatní části propozice jsou chápány *metaforicky*, tj. neustáleně. "Ačkoli se zaměřujeme na celou větu jako případ (čistý případ) metafory, naše pozornost se rychle omezí k jednomu slovu, jehož přítomnost je důvodem tohoto označení." (Black 1966, s. 27)

⁸ BLACK, Max. *Models and Metaphor*. Ithaca: Cornell University Press, 1962.

Pokud si oproti tomu vezmeme např. podstatně komplikovanější metaforické vyjádření "stín Boha", není zde jasné a do očí bijící porušení jazykových pravidel. V tomto případě se metaforický význam poněkud odklání od tvrzení samotného (předmětů ve své promluvě) a vyžaduje hledání významu v širším poli implikovaných konotací a symbolizovaných významů. Black nicméně na distinkci metafory coby spojení doslovného a metaforického diskursu trvá - pokud bychom totiž všem prvkům v tvrzení rozuměli metaforicky, pak bychom neměli co dočinění s metaforou, ale s alegorií, hádankou či příslovím.

Metaforu tedy podle Blacka také charakterizují dvě vzájemně interagující, konfliktní oblasti, které označuje vlastními termíny "ohnisko metafory" a "rámec metafory" (možno volněji promítnout na Richardsovy pojmy *tenor* a *vehikulum*). Je to pak právě oblast *rámce* (vehikula, případně kontextu), která způsobuje, že ve výsledku dané tvrzení označujeme za metaforické, jak bylo patrné na příkladu plačících mraků v kontrastu s plačícími lidmi. Black dále představuje metaforu "Předseda přeorával debatu", k níž se odkazuje, když uvádí: "Předpokládejme, že někdo řekne, že rád brázdí svoje vzpomínky. Řekli bychom, že používá stejnou metaforu jako v případě, který jsme zrovna probrali? Naše odpověď bude záviset na stupni podobnosti, kterou jsme připraveni dvěma porovnávaným kontextům přiznat, neboť ve všech případech máme k dispozici to samé ohnisko." (Black 1966, s. 28) Role rámce, neboli dvou interagujících kontextů plačících *lidí* a plačících *mraků*, je tedy pro rozpoznání tvrzení coby případu metafory zcela určující.

Než bude mechanismus interakčního vztahu popsán podrobněji, nejdříve ještě poznámka o substituční teorii metafory, jež byla doposud představena jako odchylka od pravidel jazyka (deviantní tvrzení), kterou lze doslovně parafrázovat a jež nemá jako čistě jazyková forma (figura) žádnou přidanou hodnotu na rovině jazykového významu. Na kritice této teorie Black zdůvodňuje nutnost chápat metaforu nikoli jako odhalení, nýbrž jako *tvoření významu* (zde se v principu neodchylujeme od pojetí I. A. Richardse). Přesněji řečeno, substituční teorie

nedokáže vysvětlit komplexní, nejednoznačné a netriviální metafory, založené na odhalování nového významu.

3.1.1 Shrnutí nevhodnosti substitučních teorií

Black odkazuje ke zmíněné představě substituce, že metaforická tvrzení jsou zástupným použitím tvrzení doslovných, tj. metafora je použita *navzdory* či *namísto* jeho vhodnějšího doslovného ekvivalentu. Toto pojetí metafory ve smyslu jazykové zástupnosti lze zkoumat z několika ohledů, jak jsme mohli vidět např. v Richardsem kritizovaném klasickém pojetí metafory coby *jazykové figury*. V jejím rámci je metafora také chápána jako odchylka od přirozené a správné jazykové verze vyjádření. Stejně tak předpoklad *předsudku správného významu* odpovídá substitučnímu přístupu k metafoře, který Richards v obdobném duchu obhajoby jazykové flexibility kritizuje a odmítá, neboť tato teorie předpokládá, že existují správná (většinou míněno doslovná) a nesprávná užití jazykových výrazů. Black substituční přístup shrnuje těmito slovy: "Metaforické použití výrazu spočívá v představě, že je tento výraz použit v jiném než jemu náležejícím či normálním smyslu, tj. v nějakém kontextu, který umožňuje tento nevhodný či abnormální smysl detekovat a vhodně jej transformovat." (Black 1966, s. 31)

Ačkoli jsme existenci doslovného významu pomocí Richardsova teorému významu představili především coby záležitost zvyku, v teorii M. Blacka to nutně neznamena, že některé metaforické výrazy nelze pomocí této substituční teorie vysvětlit, tj. některé metafory opravdu interpretujeme pomocí nalezení jejich doslovné parafráze. Jinými slovy, metaforu opravdu někdy používáme navzdory tomu, že máme k dispozici vhodnější (či ustálenější) způsob vyjádření. Blackova otázka tudíž zní, proč se obtěžujeme metaforickým tvrzením, když se k jím sdělovanému významu dostaneme stejně pouze skrze odhalení významu v jeho doslovné parafrázi? Black v tomto kontextu zohledňuje dva důvody této jazykové substituce.

Zaprvé, metafora zastupuje neexistující pojem, resp. je zaplněním určité *jazykové mezery*. V takovém případě ve skutečnosti neřešíme metaforu tím, že nalézáme její doslovný přepis (pokud metafora zaplňuje prázdné místo, takový přepis vlastně neexistuje), nýbrž doslovný význam tohoto metaforicky užitého významu objasňuje, co je jím míněno. Zde opět připomenu, že doslovnosti je rozuměno s nadsázkou, kdy se nevylučuje přítomnost nějaké doslovnosti v jazyce (rozuměno jako ustálenosti), přestože je jakkoli problematické ji definitivně popsat a určit. Řekněme tedy, že metafora v tomto případě reaguje na nutnost doplnit slovník jazyka, neboť mimo ni nemáme pro potřebné vyjádření žádný patřičnější ekvivalent. Tato potřeba "jazykové záplaty" je v našem jazyce naprosto běžná (metaforické rozšíření v reakci na nová poznání, skutečnosti, atp.), nicméně metaforická podstata tohoto přeneseného pojmu mizí v momentě, kdy je toto rozšíření pojato jako funkční a ustálené. V té chvíli se z původně rozšířeného smyslu stává smysl nový, resp. smysl doslovně náležející (vlastní) této nové skutečnosti. Tento proces popisuje Black na příkladu s anglickým termínem "orange", jenž je výrazem zároveň pro barvu i ovoce. Důvod, proč není výraz "orange" více případem metaforu, spočívá v tom, že zdoslovněl v obou určeních. Jinými slovy se jedná o plně přijatou charakteristiku tohoto termínu, jenž funguje nezávisle (tj. bez napětí) s kontextem jeho původního určení. Metafora je v tomto smyslu podle Blacka případem katachréze, tj. za účelem překonání jazykové mezery nabývá slovo nového smyslu. Black píše: "Pokud katachréze slouží skutečné potřebě, nově představený smysl se rychle stává smyslem doslovným." (Black 1966, s. 33) Vidíme tedy, že výraz byl původně přenesením, které se nicméně ustálilo, tj. zdoslovnělo a výraz se stal "mrtvou metaforou". Metafora je jednoduše původní reakcí na nutnost doplnění slovníku.

Druhý důvod metaforické substituce (tentokrát se jedná o substituci v pravém smyslu) nespočívá podle Blacka ve slovníkovém obohacení, nýbrž stylistické účinnosti metaforu, resp. její schopnosti zaměřovat pozornost k určitým aspektům či na specifickou vlastnost a povahový rys hlavního, tj. ohniskového předmětu v daném rámci. Black používá k vysvětlení této funkce spojení "Richard je lev", kdy má metafora v zásadě za úkol pouze poukázat na Richardovu vlastnost, např. *statečnost*, resp. prostřednictvím lva ukázat a něco říci

o Richardsovi a jeho vlastnostech. Stačilo by tedy sice říci, že "Richard je statečný" (považováno za doslovný překlad), ale díky odhalení smyslu z metaforického a nikoli doslovného tvrzení, zaujímáme k takto odhalené vlastnosti emotivnější postoj. Cílem metafory tak není oznámit nějakou novou informaci (jinou, než bychom se bývali dozvěděli z doslovného ekvivalentu), ale upozornit nás a vyvolat v nás zájem o informaci, kterou metafora zprostředkovává. Účelem metafory tedy není nové poznání, jako spíše možnost hlubšího uvědomění, které je emočně působivější, nicméně vůči doslovnému ekvivalentu významově indiferentní. Platí, že účel metafory v substitučním pojetí spočívá v zásadě v pobavení, rozptýlení, hře a dekoraci. Black píše: "Čtenář má opět radost z řešení problému - je potěšen z autorovy dovednosti napůl skryt a napůl odhalit význam." (Black 1966, s. 34) Black v závěru k substituční teorii kriticky dodává, že pokud by bylo celým smyslem metafory nabízet takového čtenářské potěšení, pak nemá metafora v rámci seriózního filosofického zkoumání skutečné opodstatnění. Proč?

3.1.2 Hledisko sémantické transformace a nikoli substitute

Metafora ve zmíněném substitučním pojetí (tj. stylisticky motivované jazykové záměny) totiž zároveň implikuje představu, že význam je tvořen a následně rekonstruován pomocí *analogie* či *podobnosti* mezi stylisticky motivovaným metaforickým tvrzením a jemu se rovnajícím, tj. analogickým či podobným doslovným významem. Zkráceně řečeno - jde o to nalézt analogicky funkční porovnání mezi Richardem a lvem, jež dovolí odhalit jejich společný význam, tj. informaci o Richardově *statečnosti*. Black uvádí: "Jakmile čtenář odhalí podklad zamýšlené analogie a podobnosti (za pomoci rámce nebo jiných vodítek v jeho širším kontextu), může zpětně vystopovat autorovu cestu, tj. dosáhnout původního doslovného významu." (Black 1966, s. 35). Zde se tak vlastně dostáváme ke speciálnímu typu substituční teorie, tj. principu *komparace*, kdy je substitucí míněno porovnání vzhledem k jisté míře či povaze podobnosti. Pokud tedy nalezneme správnou rovnici, podle níž lze Richarda vhodně porovnat se lvem, vyřešíme hádanku zvanou metafora. Black se tedy ptá - je metafora pouze kondenzovaným vyjádřením podobnosti, tj. *implikovaným porovnáním*?

Odehrává se v metafoře totožný proces hledání podobnosti, přičemž nezáleží, zda budeme mít výrok ve formě metaforu "Richard je lev" nebo ve formě porovnání "Richard je jako lev", protože jsou tato tvrzení v co do svého významu zaměnitelná? Black tvrdí, že právě nikoli. Důvod, proč tomu tak není, objasňuje podle Blacka názor, že některé metaforu (podle Blacka ty podstatné) není možné vysvětlit pomocí doslovného ekvivalentu. Jinými slovy, substituční teorie může fungovat v některých, nikoli však ve všech metaforických tvrzeních.

Black tvrdí, že metafora není pouze implicitně vyjádřená podobnost, protože pokud je něco něčemu podobné, je tento výsledek příčinou konkrétně uplatněného srovnávacího měřítka. Řekněme, že *Richard* je tudíž podobný *lvu* spíše v ohledu statečnosti, než v jejich jiných společných ohledech (např. míře ochlupení či velikostí špičáků). Porovnání tudíž podle Blacka předpokládá jakousi objektivně stanovitelnou míru podobnosti, tj. určité objektivní předpoklady jejich vzájemné podobnosti. Vzhledem k tomu, že je toto tvrzení možné snadno vyvrátit poukazem k jeho relativnosti, jde Blackovi předně o to, že podobnost není u komplexních a netriviálních metafor *nalézána* (jako objektivní), ale *tvořena*. Z toho důvodu nemůžeme přijmout substituční teorii, neboť bychom se měli ptát, zdali má skutečně Richard svojí statečností objektivně nejbližší ke lvu, tj. zda je tato podobnost objektivně pojímaným vztahem. V rámci komplexních metafor tedy není jednoduše možné tuto objektivní podobnost nalézt jakou danou, nýbrž ji musíme vytvořit. Black píše: "V některých takových případech by věc lépe osvětlilo, kdybychom řekli, že metafora vytváří podobnost, než tvrdili, že formuluje podobnost jako dříve existující." (Black 1966, s. 37)

Black se tedy nesnaží popřít, že metafora nabízí porovnání, nicméně samotné hledání nějaké objektivní podobnosti by o metaforickém významu říkalo příliš mnoho a zároveň příliš málo. Příliš mnoho z toho důvodu, že jsme kulturně determinováni určitým pohledem na svět, tj. popisem světa, jež nám vnucuje vnímat a nacházet ty konkrétní a určité podobnosti. Metafora tak přichází o kouzlo nejednoznačnosti, neboť podobnost je výsledkem toho nejjednoduššího a nejpravděpodobnějšího možného spojení. Příliš málo pak z důvodu, že nám tímto porovnáním vlastně nic nového nesdělí a nepřekvapí nás, neboť pokud je

podobnost objektivně dána a nacházena, můžeme skutečně použít formu porovnání a sdělit význam přímočařeji. Zjednodušeně řečeno Black tvrdí, že metaforická podobnost je spíše dílem významu tvořeného (založené na potenciálu interakčního napětí), nežli významu nalezeného. Některým metaforickým vyjádřením substituce jako odhalování podobnosti stačí, těm zajímavým však z důvodu jejich sémantického a kognitivního přínosu nikoli. Podívejme se nyní na to, jak je tento tvořivý charakter metafor objasněn v Blackem navržené interakční teorii.

3.1.3 Formulace interakční teorie

Max Black přijímá základní Richardsovu myšlenku o metafoře jako vztahu dvou oblastí, jež díky své vzájemné interakci vytvářejí nový význam. Význam tedy není nikdy ten samý, kterého bychom dosáhli, pokud takovou možnost vůbec připustíme, při doslovném přepisu. Black k povaze interakčního významu poznamenává: "Nový význam není tak docela významem v doslovném použití, ani významem, který by měla jakákoli jeho doslovná substituce." (Black 1966, s. 39) Stručně řečeno, celé metaforické kouzlo se podle Blacka odehrává právě uvnitř spojení ohniskového výrazu (dvojjedinost metaforického výrazu), pod nímž Richard vystupuje jako člověk i jako lev, resp. člověk se stává částečně lvem a lev se zčásti polidšťuje. Black píše: "Richards říká, že aby metafora fungovala, musí čtenář zůstat uvědomělý k významovému rozšíření - musí pojímat jak staré, tak nové významy společně." (Black 1966, s. 40) Tento dynamický vztah mezi ohniskem a rámcem musí interpret bezpodmínečně vědomě podržovat, a to předně tehdy, pokud má co dočinění s netriviální metaforou. Metafora tedy ovlivňuje obě oblasti zároveň, tj. ani lev, ani Richard nezůstávají v této vazbě beze změny.

Pro objasnění, jak tato vzájemná interakce funguje, používá Black metaforu filtru a zavádí další dvojici pojmů, jež v porovnání s dříve představenou dvojicí *ohnisko - rámec* lépe odpovídá Richardsem zavedené dvojici *tenor - vehikulum*. Touto dvojicí je vztah *hlavní* a *vedlejší* myšlenky a stejně jako se u Richardse dostává *tenor* pod vliv *vehikula*, dostává se i u Blacka *hlavní* myšlenka pod vliv myšlenky *vedlejší*. Pokud zůstaneme u naší metafory "Richard

je lev", musíme pochopitelně nejdříve vědět, jaká významová určení vedlejší myšlenky (Iva) budeme ve spojení s hlavní myšlenkou (Richarda) filtrovat, tj. jaké významy budou interagovat. Těmito určeními budou tzv. běžné asociace, přesněji *systém asociovaných myšlenek*, které nám o vedlejším předmětu bezprostředně vytanuly na mysl. Takový systém je pochopitelně kulturně a společensky relativní a Black ho popisuje jako soubor běžných a řekněme stereotypních poznání. Black píše: "Dokonce i příležitostný expert, který bude mít o daném předmětu neobvyklou znalost, bude stále vědět, co si o této věci bude myslet normální člověk na ulici." (Black 1966, s. 40)

Stereotypní představy o myšlence⁹ *vlk* tak budou přeneseny na hlavní myšlenku *člověk*, kde vytvoří rozšířený smysl, resp. korespondenční systém představ. Tyto představy však nebudou součástí našeho běžného způsobu porozumění člověku a na hlavní myšlenku budou aplikovány výběrově (tj. budou filtrovány). Některé z těchto implikovaných představ odpadnou jako nevhodné či nepodstatné, jiné se naopak dostanou do popředí. Jednoduše bychom mohli říci, že navozený systém představ o myšlence *vlk* poslouží coby prostředek pro organizaci hlavní myšlenky *člověka*, a to na nově vzniklém území celkového rámce *člověk-vlk*. O principu této výběrové projekce Black uvádí: "Jakýkoli lidský rys, o němž můžeme bez nepatřičného zatížení mluvit ve "vlčím jazyce", se stane prominentní a každý, o kterém nemůžeme, bude zatlačen do pozadí." (Black 1966, s. 41) Přesněji řečeno, implikovaný systém vedlejší myšlenky bude aplikován na hlavní myšlenku za přítomnosti nutné reorganizace, třídění, přetváření a filtrování povahy hlavní myšlenky. Hlavní myšlenka, jak jsme na ni zvyklí v běžném jazyce, bude muset být v rámci metafory částečně opomenuta. Black píše: "Můžeme říci, že hlavní předmět je viděn skrze metaforický výraz". (Black 1966, s. 41) Princip metaforického filtru může být jediným prostředkem, jak v hlavní myšlence upřednostnit určité aspekty, tj. umožnit, aby se do popředí dostaly ty aspekty, které považujeme subjektivně za podstatné. Takto metaforicky proměněná a upravená povaha hlavní i vedlejší myšlenky by nebyla viděna

⁹ Kvůli přehlednosti a konzistenci výkladu (v závislosti na Richardsem zavedené rozlišení tenor-vehikulum) je Blackův pojem *subject* překládán jako *myšlenka*.

žádným jiným způsobem, nežli právě skrze metaforickou strukturaci. V širším rámci můžeme říci, že metafora není coby sémanticky přínosná záležitost omezena pouze na oblast jazyka a komunikace, nýbrž slouží jako obecný nástroj tvořivého myšlení, kdy skrze metafory rozumíme jinak neuchopitelným vhlédům a poznáním.

V závěru svého pojednání se Black ještě pozastavuje u obecné úvahy nad pluralitou možností významových přenosů, tj. mnohostí *jazykových figur*. Bylo řečeno, že významová transformace pomocí interakční metaforické struktury je podle Blacka jen jednou z možností, jak může metafora fungovat, resp. možností, kterou osobně považuje za nejproblematictější a také nejzajímavější. Některé málo komplexní a triviálnější metafory mohou fungovat i na jednodušším principu substitučního porovnání, jak bylo představeno v úvodu. V těchto případech je možné významy nahradit jakýmsi doslovným ekvivalentem, přičemž převod do doslovnosti je doprovázen ztrátou pouze na rovině živosti či originality tvrzení, nikoli na rovině sémantiky, jak se domnívá Black. Ve skutečnosti lze tyto metafory vysvětlit pouze pomocí teorie substituce, neboť podle měřítek interakční teorie by nebyly jako případy metafory ani klasifikovány. Kvalitativní předěl mezi triviálními a netriviálními metaforami Black blíže nespecifikuje, spíše poukazuje k jejich intuitivnímu rozpoznávání. Dalo by se nicméně říct, že netriviální metafory jsou ty, v nichž přináší interakce mnohohrstevnatý výsledek, jako např. v tvrzení "chudí jsou černoši Evropy". Takový závěr je pochopitelně spekulativní.

Ty metafory, u nichž nepředpokládáme kognitivní přínos, tj. metafory nevznikající procesem *interakce a napětí*, nýbrž procesem substituce, jsou pochopitelně legitimními jazykovými figurami, nicméně jsou pro záměr této práce vedlejší. Záměrem této práce je obhájit myšlenku, jak byla zatím představena u Richardse i Blacka, tj. přesvědčení, že metafora je především sémanticky a kognitivně přínosný princip jazyka a myšlení. V tomto ohledu se musíme od substituční teorie nutně přesunout k teorii interakční a důkladněji se zaměřit na roli podobnosti, jež doposud stála v pozadí našich úvah. Otázka tedy zní, je metaforický přenos veden jen na základě podobnosti nebo je podobnost skutečně metaforou pouze vytvářena?

4 Podobnost

4.1 Kognitivní hodnota metafory podle N. Goodmana

Motivem podobnosti se soustavně zabýval analytický filosof Nelson Goodman, jenž byl také obhájcem kognitivní hodnoty metafory a v jehož pojetí metafory se odráží inspirace vzatá z teorie M. Blacka. Metafora je podle Goodmana záležitostí jazykové víceznačnosti, které vyplývá z porušování zvyků, podle kterých používáme jazyk (analogie s Blackovým porušováním jazykových pravidel). Metaforu také hodnotí pro její vliv na extenzi významů a v návaznosti na pojetí I. A. Richardse nepracuje s významem jako daností. Naopak, význam je pro něj výsledkem zvyku, ale také volby a kontextu, a tudíž jej lze velmi přirozeně přesouvat z jednoho rámce (Goodman používá pojem *sféra*) do jiných. Tento přenos způsobuje změnu v celé oblasti, tj. můžeme hovořit o metaforou způsobené restrukturalizaci pojmů. Goodman o metafoře smýšlí jako o *bigamním manželství* či také *kategoriální omylu*, při kterém vzniká napětí mezi stávajícím a novým zařazením. Goodman o této povaze metafory uvádí: "Určité označení je spolu s ostatními, které tvoří schéma, vysláno z domovské sféry tohoto schématu, aby třídilo a organizovalo sféru cizí." (Goodman 2006, s. 39) I z toho důvodu se s Blackem shoduje v názoru, že pojmy mají své ustálené rámce, za nichž pojmů používáme a metafora svým ignorováním pravidel recipienta zaskočí, tj. vytváří jazykový šok. Goodman tak upozorňuje, že metafora není problémem pouhého *přeznačení*, nýbrž přeznačení ve smyslu *nového uspořádání*, tj. právě rekategorizace. V kapitole 1.1.2 byl tento rozdíl vysvětlen v kontextu rozdílu mezi substitučním a interakčním či sémantickým přístupem k metafoře a nazván jako rozdíl mezi *jiným pojmenováním* a *novým pojetím*. Tím, že metafora způsobuje nové uspořádání, vznikají podle Goodmana nové asociace, významy se pozměňují a metafoře je tak po právu přiznána její kognitivní hodnota.

Goodman se také zamýšlí nad smyslem metafory a zabývá se otázkou, z jakého rámce vznikla. Pomýšlí na vliv našeho animálního původu, kdy v našem myšlení a mluvě často užíváme metaforické personifikace, jako v našem případě "mraky pláčou" nebo na souvislost percepční zkušenosti s orientací, kdy např. vysoká čísla jsou výsledkem naší zkušenosti s vršením či kupením směrem do

výšky.¹⁰ Klíčové pro nás ovšem je, že metafora reprezentuje v našem myšlení nenahraditelné místo a má vliv na konstituci významu. Povahu významu Goodman popisuje jako primárně obecnou kategorii, z níž postupným tříděním, přeskládáváním a seskupováním, docházíme k významům konkrétním. Analogie s Richardsem je v tomto ohledu patrná a Goodman tento pohyb demonstruje na příkladu, ve kterém uvádí: "Dnešní doslovný význam řady výrazů vznikl specializací prvotního, mnohem širšího užití. Malé dítě nejprve říká „máma“ skoro každému a teprve postupně se učí rozlišovat a omezovat rozsah tohoto výrazu." (Goodman 2006, s. 76) Výhoda metaforického procesu je zřejmá - kdybychom totiž tímto nástrojem třídění a přenášení významů nedisponovali, museli bychom v paměti uchovávat obrovské množství různých separátních schémat nebo bychom naopak měli schémata komplikovaně složená a nastavovaná. Metafora je velmi efektivní prostředek myšlení, díky němuž jsme schopni účinně reagovat na komplikovanou a komplexní strukturu našeho světa. Než se dále dostaneme ke konkrétnímu představení problému podobnosti, je nutné princip metaforického přenášení důkladněji rozebrat a současně načrtnout, jakou roli sehraává v Goodmanově obecné teorii světutvorby.

4.1.1 Metafora jako záležitost označení

Podle Goodmana jsou různé způsoby pojetí věci důsledky různých označení. To, co tedy pojmy znamenají, závisí na tom, v rámci jakého schématu je třídíme, resp. jaký je schématem udaný způsob jejich označení. Např. pojem život bude obsahovat jiná označení ve schématu životních funkcí než např. ve schématu boje či duchovní cesty. Sféra života tak bude mít podle Goodmana tu extenzi

¹⁰ Těmito otázkami se soustavně zabývají kognitivní lingvisti jako např. J. Lakoff a M. Johnson. Ti tvrdí, že základnou naší metaforické conceptualizace jsou tělesné a smyslové zkušenosti, tzv. "body in mind". Tato tělesnost vytváří obecná schémata, z nichž dále metaforickým přerozdělováním myslíme o konceptech jiných a netělesných. Vychází z představy, že věci fyzické, živé a hmatatelné slouží jako základ pro metaforické objasnění konceptů opačných. Univerzální základnou tělesnosti se také zabývá I. Vaňková, která dokazuje rozsah tohoto schématu v jazykovém rejstříku, jež nazývá somatickou frazeologií. Tento "tělesný jazykový rejstřík" je podle ní jednou z nejzákladnějších kategorií, podle níž organizujeme naše koncepty.

označení, jež je jí přiznána v rámci toho kterého schématu, přičemž toto schéma sféru třídí a svým způsobem organizuje. To, zda jsou pak pojmy vlastní sférou schématu (jsou domácí sférou svého označení), určuje, že jim rozumíme jako doslovným označením. Platí však, že jedno schéma dokáže fungovat ve více sférách, tj. schéma boje můžeme aplikovat nejen na život, ale i na sféry jiné, které tímto svým způsobem označení zorganizuje. Metafora pak v tomto smyslu mění sféru prostřednictvím změny rozsahu označení, tj. za pomoci různých uplatněných schémat. Goodman uvádí: "Určité označení je spolu s ostatními, které tvoří schéma, vysláno z domovské sféry tohoto schématu, aby třídilo a organizovalo sféru cizí." (Goodman 2006, str. 72) Tento přenos zároveň neprobíhá za absolutní zrušení svého předchozího způsobu užití (označení), tj. tato sféra je sice metaforou přeurčená, nicméně si stále podržuje svůj předchozí způsob použití. Jinými slovy, metafora svou změnou označení vytváří novou, či přesněji rozšířenou denotaci svého stávajícího určení. Toto se děje zpravidla prostřednictvím metaforické exemplifikace.

4.1.2 Metaforická světatvorba a princip exemplifikace

Různé způsoby označování i různé způsoby pojetí skutečnosti souvisí s Goodmanovým antirealismem, tj. pro Goodmana je svět *tvořen* různými symbolickými systémy, v nichž svět nabývá svých různých podob. Goodmanova teorie *světatvorby* tedy předpokládá, že existuje několik paralelních verzí světa, vždy záviselých na tom, jakým výrazem (symbolickým systémem) je označujeme. V tomto směru se Goodman zabývá problematikou mnohosti možných způsobů označování, resp. otázkou reference, jimiž se vyjadřují různé a odlišné způsoby a pojetí světa, tj. odlišné verze světa jako výsledků konkrétní symbolické *světatvorby*. Zmíněná metaforická exemplifikace má v Goodmanově pojetí své místo z toho důvodu, že představuje jeden ze způsobů, jak je tento svět představován, resp. vysvětluje jím, jakým specifickým způsobem metafora coby specifický symbolický systém náš svět popisuje, zobrazuje a vyjadřuje.

Jak bylo řečeno, svět má tedy několik verzí, včetně té, kterou nazýváme svět reálný a který sdílíme víceméně všichni. Mimo tuto verzi máme ale i další

možné světy, jako např. svět víry, svět umění, svět fyziky, svět politiky a jiné další. V rámci mnohosti světů je pak klíčová otázka přístupnosti, tj. přístupnost těchto světů, zajišťovaných referenční funkcí. Každý svět je přitom spojnicí mezi reprodukováným způsobem označování (opakovaným označováním) a inovativním způsobem označování (právě procesem *světatvorby*). "Tvoření světů, tak jak je známe, vždy vychází ze světů, které jsou již po ruce; tvoření je vlastně přetvářením či znovuvytvářením." (Goodman 2006, str. 18). V tomto ohledu je právě metafora velmi efektivní nástroj, jak podobu světa rozšiřovat a přetvářet do tvarů a podob, díky kterým má tento svět nové přisouzené vlastnosti, charakter, vztahy či hodnoty.

Goodman v tomto směru rozlišuje referenci trojího typu (denotace, exemplifikace, exprese), přičemž pozornost bude věnována právě *metaforické exemplifikaci*, resp. *expresi*. Všechny tři způsoby můžeme odlišit podle způsobu vztahování se k referovanému obsahu, přičemž denotace k referovanému obsahu odkazuje v jednosměrném vztahu, tj. reference probíhá od označujícího k označovanému. Tak např. pokud budeme mít na obraze vyobrazenou bílou barva sněhu, odkazuje (denotuje) tato bílá ke všem případům a výskytům bílé barvy. Exemplifikace oproti tomu funguje obousměrně, a pokud máme např. obraz se zasněženou krajinou, tento sníh exemplifikuje bílou barvu a sám je zároveň predikátem "bílá" denotován. Exemplifikace je tak na rozdíl od denotace omezenějším způsobem reference, neboť *něco* může denotovat i to, čím samo o sobě není, ale exemplifikace odkazuje vždy jen k tomu, co sama exemplifikující věc zároveň má, tj. sama zpříkladňuje (může tedy denotovat pouze své vlastnosti). Z tohoto důvodu je exemplifikace výběrová reference a funguje jako vzorek vlastněné i označované vlastnosti, přičemž exemplifikace nebude nikdy obsahovat vše, co může denotovaný předmět znamenat a obsahovat (tak např. nebude obraz s bílým sněhem nikdy exemplifikovat skupenství sněhu, neboť sám je skupenství jiného. Třetí typ reference je exprese. Exprese funguje jako odkazování v modu jakoby, tj. bílý obraz se sněhem může odkazovat k něčemu jako např. ospalosti zimní krajiny. Obraz tuto ospalost však vyjadřuje pouze metaforicky - sám touto ospalostí není, tj. nepředvádí ji svým obsahem doslovně. Můžeme tudíž říci, že tentýž obraz s bílým sněhem symbolicky odkazuje k oblasti denotátu "bílá",

exemplifikuje, tj. je příkladem "bílého sněhu" a zároveň k bílému sněhu odkazuje a je expresí, tj. výrazem bílého sněhu jako ospalosti zimní krajiny.

Exemplifikaci tedy Goodman definuje jako vlastnění a referenci, jak lze vyrozumět z předchozího uvedení. Metaforická exemplifikace se od doslovné exemplifikace liší tím, že představuje přenesené vlastnění a odkazování. Pokud tak např. hrajeme hru kámen, nůžky, papír, bude pěst v této společenské hře metaforicky exemplifikovat kámen, tj. bude symbolicky odkazovat ke kameni a zároveň ho exemplifikovat svým tvarem. Zatnutá pěst bude tedy metaforicky *vyjadřovat* kámen, resp. bude vzorem a příkladem tohoto předmětu. Z hlediska významu tvoří metaforická exemplifikace zvláštní kategorii, jak může být zřejmé z doposud zmíněného. Pokud totiž budeme mít např. naši metaforu "život je boj", nebude významem metaforu doslovnost, nýbrž metaforický význam, spočívající v přenesené exemplifikaci boje uvnitř života a odkazu k boji jako jeho obecného denotátu. Metaforická exemplifikace zde funguje jako jisté přeřazené označení, resp. slouží označování novým způsobem - tuto přenesenou vlastnost boje metafora nedoslovně vlastní (exemplifikuje) a zároveň k ní odkazuje. Jinými slovy, metaforická exemplifikace je takovým způsobem označení, díky němuž docházíme k nedoslovnému významu a přenesenému poznání. Metaforická exemplifikace je tedy sémantickým vysvětlením nedoslovnosti v metafoře, neboť to, co tvrzení "život je boj" znamená, resp. co *vyjadřuje*, je to, co tvrzení *metaforicky exemplifikuje* - tím je jistá charakteristika života *jako* boje neboli *životaboj*.

Zde je nutné učinit upřesnění vztahu mezi exemplifikací, metaforickou exemplifikací a expresí. Z hlediska denotace jsou tyto způsoby označení v zásadě stejné - všechny tři předpokládají *vlastnění* referované vlastnosti i její vnější *referent*. Rozdíl však spočívá v tom, jaké povahy toto vlastnění je. Bylo řečeno, že zatnutá pěst ve hře kámen-nůžky-papír metaforicky exemplifikuje kámen, neboť je vzorkem tvarové vlastnosti kamene pouze přeneseně. Oproti tomu tato pěst exemplifikuje maximálně další jinou zatnutou pěst, tj. nedochází právě k metaforickému (nedoslovnému) přenesení vlastnosti pěsti na kámen, nýbrž zpříkladnění pěsti jako nějaké obecné pěsti. Můžeme tak říci, že pěst

exemplifikuje tvar zaťaté pěsti, ale metaforicky exemplifikuje, tj. *vyjadřuje* kámen. Z toho důvodu ustavuje Goodman denotaci pomocí exprese do přímé souvislosti s metaforickou exemplifikací, resp. exprese znamená metaforickou exemplifikaci právě tím, že se v ní něco *vyjadřuje přeneseně*, tj. metaforicky a *jako*. Pokud pak budeme mít náš příklad obrazu se sněhem či gesto zatnuté pěsti, bude "ospalost krajiny" a "kámen" vyjadřovat pouze tím, že v tomto označení došlo k metaforickému přenosu. Velmi podstatné pro expresi jako metaforickou exemplifikaci, je její kreativní potenciál. To znamená, že zatímco samotná exemplifikace či denotace označují vlastnosti, na které se předměty váží "doslovně", v expresi vládne daleko větší důraz na kreativní interpretaci. Důvod je zjevný - při expresivní interpretaci vyvozujeme toto *znamenání jako* pouze na základě indicií, které můžeme doplňovat různě, tj. ten samý bílý sníh může *vyjadřovat* vlastnost jako ospalost nebo třeba čistotu. Rozhodnutí záleží na nás a našem porozumění symbolické referenci. V každém případě je tento způsob světatorby otevřenějším vztahem mezi samotným sdělením a interpretovou responsí.

Z daného pojetí plyne jeden zřejmý problém, na který Goodman sám upozorňuje. Mezi exemplifikací a metaforickou exemplifikací jako expresí je velmi nejasná dělicí čára. Není tedy možné jednoznačně určit, zda je ten který význam ještě doslovně vlastněným vyjádřením, nebo již jeho metaforickou, tj. přenesenou a nevlastní vlastností. Toto rozhodnutí závisí na rámci, podle nějž soudíme, na zvycích, kulturním kontextu nebo znalostech, kterými disponujeme. Goodman píše: "Hranice exprese, závislé na rozdílu mezi exemplifikací a vlastněním i na rozdílu mezi metaforickým a doslovným, budou vždy nevyhnutelně mlhavé a prostupné." (Goodman 2006, str. 89)

4.1.3 Problém s podobností

Podívejme se nyní (s ohledem na princip světatorby) na téma reference a na problém zobrazování, vyplývající právě z rozmanitých možností symbolické reprezentace. Zobrazení se totiž velmi přirozeně pojí s podobností, tj. zobrazení je zobrazením něčeho na základě vyjádřené podobnosti. Problém, související

s otázkou metafory, se k tématu zobrazení váže přibližně takto - jestliže očekáváme, že význam metafory odhalíme díky nalezení *podobnosti* mezi sférami, mezi nimiž dochází k přenosu, pak musíme vědět, v čem máme tuto podobnost hledat. Problém podle Goodmana pak spočívá právě v tom, že podobnost nám sama o sobě nic nevysvětlí, neboť aby měla nějaký smysl, musíme již vědět, v jakém ohledu mají být porovnávané věci shodné a jakou jejich referenční podobou vlastně porovnáваме. Jaká je ovšem pravá referenční podoba *života* a *boje* a v jakém ohledu si jsou tedy *život* a *boj* podobné? Jak jsme viděli, odpověď na tuto otázku není podle Goodmana tak samozřejmá a její neuspokojivá odpověď se skrývá právě v jeho pojetí světatvorby. Odpovědí totiž je, že jsou si podobné ve způsobu, který si k tomuto porovnání externě volíme.

Podobnost tedy vždy předpokládá nějakou referenci, v jejímž rámci se porovnání a metaforický přenos odehrává. Podle Goodmana ovšem neexistuje žádná reálná či správná podoba *života* a žádná reálná a správná podoba *boje*, ke které se můžeme jednoduše vztahovat a z níž dále vyvozovat dílčí hodnoty, vlastnosti a vzájemné podobnosti. Toto zamítnutí vychází právě z představeného pojetí o tzv. *světatvorbě*, jež předpokládá, že veškerý svět je výsledkem nějakého výrazu, podoby či popisu. To znamená, že *život* je vždy nějak pojatý a strukturovaný, ale tato podoba je různorodá. Pokud pak očekáváme ustanovení reference mezi *životem* a *bojem*, ztroskotáme hned zkraje na tom, že není možné přesně říci, jakou podobu obě oblasti mají (s jakou podobou se v tomto porovnání počítá) a z čeho tedy dále inferovat jejich vztahovou podobu. Jinými slovy, pokud podle Goodmana neexistuje danost věcí, tj. není možné ustanovit přesnou referenci oblastí v metaforickém přenosu, nemůžeme si být nikdy jisti, že výsledná nalezená podobnost odpovídá a vychází z oné správné povahy obou konceptů. Goodman uvádí: [D]okazují, že svět jest tolika způsoby, kolika jej lze pravdivě popsat, vidět, zobrazit atd., a že neexistuje nic takového jako jeden pravý." (Goodman 2006, s. 14)

Podobnost proto není podle Goodmana spolehlivá interpretační metoda, protože předpokládá něco, co nemáme k dispozici. Co tedy znamená tvrdit "A je podobné B"? Podle Goodmana to neznamena nic víc, než "A má společné

vlastnosti s B". Tato odpověď nenabízí vůbec žádné poznání, což značí vágnost pojmu podobnosti. Navíc, pokud bychom ve světě nenašli alespoň dvě věci, které by si nebyly nijak podobné (což je krajně nepravděpodobné), nabízí tato "informace" jen velmi neurčitě a zároveň nejednoznačné poznání. Jestliže opravdu chceme, abychom v porovnání dospěli ke konkrétnímu nalezení podobnosti, je nutné podobnosti zvenku přiřadit nějaká kritéria, tj. kontext a ohled porovnání. Jedním z pomocných kritérií pro určení podobnosti se může zdát míra naturalismu či realismu nějakého zobrazení, ale pokud je svět *světatvorba* (tj. pokud má nespočet sobě rovných možných podob), tak není možné jednoduše říci, že určitý popis, zobrazení a podoba je realističtější či naturalističtější než jiná. Tyto podmínky jsou spíše záležitostí zvyku, resp. zobrazovacího standardu, který je proměnný a nikoli tedy bezpečný odraz skutečnosti. Hlavní Goodmanova výhrada vůči pojmu podobnosti tedy spočívá předně v nejasném vztahu mezi *zobrazením* a *skutečností* a z něho vyplývající absence rámce pro akt porovnávání.

Pokud se vrátíme k původní Goodmanově námitce, trpí podobnost vágností, která je řešitelná jen za pomoci externě dodaného kontextu nebo ohledu porovnání. Goodman uvádí: "[P]odobnost je relativní a proměnlivá, stejně tak nespolehlivá jako nepostradatelná. Dostatečně srozumitelná v rámci běžné mluvy, která ji těsně svazuje kontextem a okolnostmi, ale beznadějně mnohoznačná, když ji nic nepoutá." (Goodman 2006, s. 69) Neuspokojivé ovšem je, že ačkoli je možné podobnost upřesnit, vznikne tím absurdnost ve smyslu toho, co nám pak podobnost vlastně sděluje. Jinými slovy - buď nám neříká nic (resp. říká, že existuje podobnost), nebo nám říká něco, co už víme (říká, že existuje podobnost v tomto ohledu). Pokud tedy určíme rámec porovnání, stane se podobnost vyprázdněným a nadbytečným gestem. Goodman píše: "Když však výrok, že dvě věci jsou si podobné, zpřesníme udáním vlastnosti, kterou mají společnou, opět se zbavíme víceznačnosti, ale místo abychom náš výrok doplnili, učiníme jej nadbytečným." (Goodman 2006, s. 69) S problémem nám podle Goodmana nepomůže ani podobnost jako výsledek vyvozený pomocí měřítka relevance, tj. podobnost jako výsledek kvalit a ohledů, které jsou podstatnější či nějak vhodnější než jiné. Zde se opět není možné vyhnout námitce relativnosti, tj. výběr je motivován s kulturně, společensky či s individuálními preferencemi. V každém

ohledu má tedy podle Goodmana podobnost smysl pouze tehdy, pokud jsou přidána kritéria porovnávacího rámce, ale pak se podobnost stává nadbytečnou.

4.1.4 Sedm výhrad proti podobnosti

V tomto kontextu představuje Goodman sedm námitek, jimiž informativní vztah podobnosti z několika hledisek kritizuje. Svoji první výtku věnuje zmíněnému vztahu mezi podobností a zobrazením, kdy uvádí, že podobnost není vysvětlením zobrazení, natož její podmínkou. S přisouzením podobnosti zobrazení pochopitelně souvisí otázka realističnosti a naturalističnosti, tj. pravdivosti nějakého zobrazení. Jak však již bylo řečeno - i kdybychom měli pevně stanovenou předlohu zobrazovaného předmětu, jako např. objekt *domu* (ať popisného nebo zobrazivého charakteru), její podobné zobrazení nám nic nevysvětluje a nic o tomto vztahu neříká. Můžeme mít totiž takové zobrazení, které je předloze podobné z hlediska perspektivy a jiné zase z hlediska barevnosti. Obě tato zobrazení jsou podobny předloze domu, ale na žádné jejich vzájemné podobnosti se nezakládají. Pouze mohou být předloze podobné z hlediska barvy či právě perspektivy, tj. z hlediska podobnosti, které jsme zvolili. Zobrazení se tedy podle Goodmana neoznačují jako reprezentace na základě podobnosti. Goodman uvádí: "Podobnost nevytváří rozdíl mezi zobrazením a popisem, nevymezuje žádné symboly jako pouze 'ikonické, ani neodpovídá za třídění obrazů na více či méně realistické či naturalistické." (Goodman 2008, s. 65)

Druhá námitka se věnuje podobnosti ve smyslu sdílené identity, tj. dvě věci jsou si podobné v tom smyslu, že jsou dvěma případy téhož. Tak by podle Goodmana mělo být písmeno *m* podobné zápisu *M* více, než písmenu *w*. To však podle Goodmana není tak úplně pravda a toto určení opět závisí na tom, jaký ohled podobnosti zvolíme. Neplatí tak, že jsou si dvě věci podobnější proto, že jsou případem téhož - zápis malého psacího *m* a malého psacího *w* si mohou být více podobné v tom ohledu, že jsou zápisy malých písmen, než podobnost malého *m* a velkého *M* v ohledu, že se jedná o to samé písmeno v abecedě. Navíc, pokud jsou si dvě repliky podobné kvůli tomu, že jsou tímtež, jaký má pak smysl hovořit

o jejich podobnosti? Jinými slovy - jaký význam má tvrzení, že si je něco podobné, protože je to stejné?

Obrázek 1. Dva zápisy písmene M, jeden zápis písmene W

Ve třetí námitce se Goodman této problematice věnuje dále, tentokrát s poukazem k tomu, co tuto identitu vůbec zakládá. Pokud budeme např. vyzváni, abychom zopakovali zápis písmene *m*, jak rozlišíme, že jsou dva zápisy *m* různými zápisy stejného (dvakrát zápis *m*), nebo dvěma různými popisy (*m* a *m*)? V tomto směru je nutné, aby měl člověk nejprve rámec, podle nějž toto opakování provádí, tj. musí znát ohledy, v nichž má být zápis s danou předlohou stejný a jemu podobný. Podobnost se tedy opět nezakládá na nějaké inherentní stejnosti, nýbrž na určení, co stejného se porovnává. Goodman se pozastavuje nad častou výzvou, aby člověk napodobil předmět takový, jaký je. Ale jaký je? Podle Goodmana je předmět takový, jaký může být všemi svými způsoby. "Toto prostoduché přikázání mě uvádí v úžas. Vždyť objekt, který mám před sebou, je člověk, shluk atomů, komplex buněk, šumař, přítel, pijan a zdaleka ne jen to. Jestliže nic z toho netvoří předmět takový, jaký je, co tedy? Jsou-li to všechno různé způsoby, jimiž onen objekt je, pak žádný z nich není ten *pravý* způsob, jakým jest." (Goodman 2006, s. 14)

Svoji čtvrtou námitku Goodman směřuje přímo ke vztahu podobnosti a metafory. Pokud má podobnost metaforu vysvětlovat, pak metafora "Život je boj" znamená "život je jako boj" - jenže, jak uvádí Goodman, vše je v nějakém smyslu jako něco jiného. V čem je tedy zrovna toto spojení význačné, když všechno může být jako boj? Jakým způsobem vysvětluje podobnost toto tvrzení? V zásadě nijak, neboť to může být stejně dobře metafora, která tuto podobnost vysvětlí. To znamená, že metafora podobnost vytváří a nikoli se na ní zakládá a v tomto smyslu nemá podobnost explanační sílu, neboť je metaforou teprve

sama ustavována. Můžeme tedy říci, že k podobnosti teprve dospíváme a nikoli ji napodobujeme, tj. metaforu není možné na základě podobnosti interpretovat, nýbrž ji v těchto podobnostech teprve uvidět.

Ve své páté námitce se Goodman pozastavuje nad vztahem mezi podobností a indukcí a tvrdí, že podobnost lze vysvětlit jako důsledek praxe induktivního usuzování, nikoli však naopak. Tak můžeme být uklidněni tím, že vše, co očekáváme, bude nějakým způsobem podobné tomu, co doposud známe. A i když tak vzhledem k dosavadním zkušenostem předpokládáme východ slunce, který nakonec nepřijde, bude beztak tento den bez východu slunce podobný předchozím např. tím, že trvá v nějakém čase. Jinými slovy - podobnost nevysvětluje vztah mezi včerejškem a východem slunce, neboť může stejně tak vysvětlit vztah mezi zítřkem a trváním v čase. Jediný rozdíl je v tom, že naše očekávání předpokládá spíše podobnost prvního druhu, tj. indukce vysvětluje podobnost jako splnění jistých očekávání.

Šestá námitka se dále týká určování kvality na základě podobnosti jednotlivých prvků porovnávaných oblastí. Tak často narážíme na představu, že pokud jsou si některé prvky dvou či více struktur podobné (sdílené), sdílejí tím objekty automaticky stejnou kvalitu. Takový závěr je podle Goodmana neplatný, protože sdílení některých prvků nezaručuje sdílení celé kvality. Pokud tak budeme např. zobrazovat týž výřez krajiny, mohou různá provedení sdílet jednotlivé prvky a být si částečně podobné v tom, že všechny zobrazují vodu, stromy, kameny, apod. Tato dílčí podobnost však jejich sdílenou kvalitu nenese a nezaručuje. Jak uvádí Goodman: "Podobnost mezi jednotlivinami nestačí k definování kvalit." (Goodman 2006, s. 68)

Ve své poslední námitce se Goodman vztahuje k nemožnosti kvalitativního určení podobnosti, tj. nemožnosti oprávněně tvrdit, že podobnost v metafoře "život je jako boj" je lepší, než podobnost v metafoře "život je jako bonboniéra". V tomto ohledu nám není ku pomoci ani komparativní, ani kategorické měřítko. Zde se Goodman obrací k podobnosti obecně a vytýká jí opět její vágnost. Jednoduše - podobnost a její hodnota vždy závisí na tom, jaké

hledisko zvolíme a nikoli vzhledem ke skutečné podobě a povaze porovnávaného, která ve skutečnosti totiž neexistuje. V tomto směru se Goodman pozastavuje i nad tím, čeho podobností dosahujeme, když je prostě vše všemu nějak podobné? "To, že jsou si dvě věci podobné, by stěží stálo za pozornost, neexistují-li žádné dvě věci, které by si podobné nebyli." (Goodman 2006, s. 68) Zdá se tedy, že pro podobnost neexistuje žádné objektivní měřítko, za něhož vzniká či funguje.

Souhrnem lze říci, že podobnost v Goodmanovi budí neskrývanou nedůvěru, která vyplývá ze dvou základních postřehů. Zaprvé, podle Goodmana neexistuje nic jako věrný způsob napodobení, protože neexistuje pouze jeden pohled, jeden způsob či jeden svět, ale naopak n-světů a jejich možných podob. Ve své práci o principu zobrazování Goodman píše: "Zdá se tedy, že to, co mám napodobit, je jeden takový aspekt, jeden ze způsobů, jak objekt je nebo jak se jeví. Jistě však ne kterýkoli z možných - tak například ne ten, jak se vévoda Wellington jeví opilci přes kapku rosy." (Goodman 2006, s. 14) Podobnost jako klasifikační kritérium zobrazení tudíž není zdaleka funkční a metaforu proto není možné pomocí podobnosti jednoduše a spolehlivě interpretovat. S tímto argumentem pak souvisí i druhý nesouhlas, který označuje podobnost právě jako nestálou, tedy proměnlivou a pohyblivou hodnotu i kritérium, podle níž vedeme naše soudy. Jestliže tedy očekáváme, že podobnost vysvětlí metaforu, museli bychom mít odpověď na otázku "jakou podobnost?", kterou bohužel nemáme. Pokud je tak porozumění metafoře založeno na odhalení podobnosti mezi přeneseně vlastněnými vlastnostmi (např. podobnosti Richarda se lvem), je správnost interpretace velmi nejistá.

Zde bych se ráda pozastavila nad touto hlavní námitkou, tj. Goodmanovým zavrnutím podobnosti jako principu, který nevysvětluje sám sebe a sám sobě neudává pravidla svého fungování. Proti tomuto z podstaty vágnímu charakteru podobnosti se obrací série psychologických experimentů, z jejichž analýzy vyplývají vnitřní pravidla, za nichž podobnost při porovnávání vzniká. Cílem nadcházející podkapitoly bude snaha zmírnit odsouzení podobnosti jako prázdné formy, jak to učinil Goodman a ukázat, že podobnost je sama o sobě informativní a návodný mentální proces, vyplývající z vnitřních mechanismů porovnávání.

Jinými slovy, podobnost je výsledkem porovnání, které samo sobě určuje podmínky, omezení a ohledy, za nichž vzniká. Podobnost tak spočívá na vlastní a nikoli zvenku dodané podstatě, jak uvádí Nelson Goodman.

4.2 Podobnost jako vnitřně návodné sdělení

Není nutné více rozebírat, že hledání podobnosti je přirozenou inklinací, související s potřebou efektivně se přizpůsobit velmi různorodé povaze našich zkušeností a poznání, resp. schopnosti efektivně reagovat i na neznámé situace tak, že jejich reakci přizpůsobíme připodobněním této situace nějaké analogické, která nám nabídne vhodný reakční rámec. Tento mechanismus hledání podobností je bezpochyby velmi flexibilní, nicméně i tak podléhá vlastním systematickým procesům a vnitřně motivovanému výběru. Jinými slovy, tvorba podobnosti není svévolná, nýbrž vnitřně determinovaná mentální operace. Autoři psychologického experimentu na téma respektu k podobnosti uvádí: "Nicméně, my budeme tvrdit, že ohledy jsou při hledání podobnosti systematicky fixované porovnávacím procesem a že značná část probíhajícího výzkumu podobnosti může být viděna jako zajišťující podobnosti její respekt." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 255)¹¹ Otázka, kterou se autoři zabývají a která rezonuje s Goodmanovou kritikou, zní - jak při metaforickém porovnávání docházíme k tomu, že se z bezpočtu různých a podobných vlastností vytvoří vlastní výběr konkrétní podobnosti? Autoři tvrdí, že se tento vnitřní výběr odehrává v reakci na podobu porovnávacího procesu a nabízejí její důkaznou analýzu.

Vezměme příklad, kdy jsme nečekaně vyzváni porovnat kamaráda *Petra* s kamarádem *Zbyňkem*. Podobnost, jak tvrdí autoři, bude pochopitelně výsledkem kvalit, které při integraci obou oblastí vybereme. Tento závěr není rozhodně překvapivý, protože autoři dodávají jednu klíčovou podmínku - tato integrace se netýká pouze jednoho porovnávacího ohledu, nýbrž celé řady ohledů, za nichž jsou oblasti integrovány. V přímé reakci na Goodmanovo pojetí autoři píší:

¹¹ DOUGLAS, L., Robert L. GOLDSTONE a Dedre GENTER. Respects for Similarity. *Psychological Review* [online]. 1993, , 254-278 [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/MedinGoldstoneGentner93.pdf>

"Škodlivý efekt Goodmanova srovnání 'podobnosti' s 'identitou v ohledu k vlastnosti X' je ten, že zde není vůbec vztah v úvahu skutečný proces kombinování vlastností." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 258). Ostatně, podobnost je podle autorů smysluplná právě díky možnosti mnohonásobného vztahování a dodávají: "Ve skutečnosti je dost důležité, že soudy o podobnosti zahrnují mnoho vlastností. Když bude klauzule 's ohledem na' doplněna specifickou vlastností, budou tvrzení o podobnosti jen malého významu." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 258). Z tohoto vyplývá, že Goodmanův přístup k tvorbě podobnosti, je v tomto ohledu možná veden nepodstatnou kritikou. Nepotřebujeme tedy, jak tvrdí Goodman, dourčit ohled porovnání, neboť podobnost je výsledkem mnohonásobné integrace, jež má činit např. metaforu "život je boj" právě pozitivně mnohoznačnou v tom smyslu, že jsou porovnávány ohledy a nikoli ohled. K podobnosti tedy podle těchto autorů mnohoznačnost patří, neboť má být výsledkem komplexního porovnání rozdílných oblastí, nikoli porovnání s ohledem k jednomu jedinému vzorci.

Tím se samozřejmě neřeší hlavní problém, tj. i když je porovnání mnohonásobnou integrací, musíme se přesto ptát - z jakých podob porovnávaných oblastí tedy vlastně vycházíme? Zde je možné odpovědět, že podoba obou oblastí vychází právě z toho, s čím je porovnáme. Tak bude mít boj a život tu podobu, která dává smysl v rámci tohoto porovnání. V tomto směru je tedy porovnání opravdu návodné - podobnost vyplyne z podob, které oblasti vzhledem k sobě v porovnání nabývají. Na centrální otázku "jaké podoby porovnávaných oblastí porovnáваме" můžeme tudíž odpovědět "ty, jež z tohoto porovnávacího vztahu plynou". Autoři textu uvádí tento přístup a v odkazu na jednoho z jeho proponentů uvádějí: "Navrhuje spíše, že nežli by byla podobnost determinovaná vlastnostmi, tyto vlastnosti jsou sami v porovnávání podobnosti fixovány." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 260) Na následném příkladu pak tento přístup demonstrují slovy: "Každá tetička vidí v dítěti ty obličejové rysy, které se podobají jednomu z jejích předků. Ta samá tvář bude asociována s různými rysy, závisující na tom, s jakou další tváří je tato porovnáвана." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 260) Zde na druhou stranu můžeme spatřit usmíření přístupu

těchto autorů a Goodmana, které se shodují v závěru, že podobnost se skutečně nenachází jako objektivní danost, ale tvoří se uvnitř procesu porovnání.

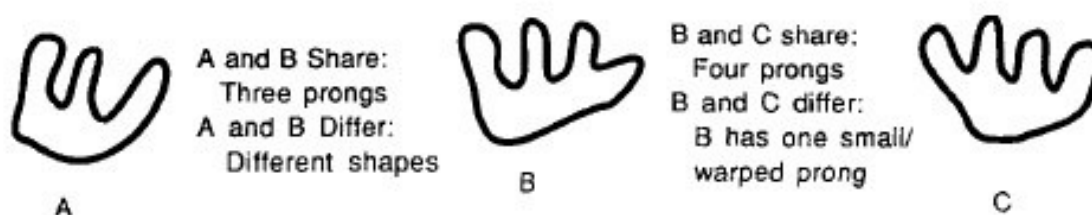
Důkaz, že podobnost má být výsledkem komplexního porovnání na tzv. globální a nikoli pouze lokální úrovni, dokazuje podle autorů jednoduchý příklad, kdy se interpret zdráhá tvrdit, že červeno-zelené pruhy na tričku jsou podobné černo-bílým pruhům na tričku. Toto je jednoduše z toho důvodu, že cítíme potřebu vytvářet univerzálnější shody, při níž je možné jednotlivé ohledy zarovnat integrovaně.¹² "Implicitní myšlenka je ta, že struktura a globální konzistence může být v procesu determinace podobnosti podstatnější, než prostá lokální shoda." (Medin, Goldstone, Gentner 1993, s. 260) Jestliže má tedy podobnost vysvětlit metaforu, přibližujeme se k odpovědi na naši otázku "*jakou podobnost?*" minimálně tvrzením, že "*podobnost globální*". Tímto se částečně zbavujeme předpokládané potřeby, aby byla podobnost konkrétněji vymezena, tj. nutnosti dodat ohled, díky kterému bychom podle Goodmana mohli podobnosti sejmut její vágnost. V souvislosti s rozlišením vztahu podobnosti a rozdílnosti autoři také upozorňují na primárnost, kreativní podstatu a abstraktní povahu podobnosti, přičemž rozdílnost definují jako sekundární vydělenou vlastnost v této nejdříve zkonstruované podobnosti. Autoři píší: "Jeden si může všimnout, že červený a oranžový kruh jsou oba kruhy a oba obarvené a až poté popsat konkrétní barvy jako rozdíly. Jestliže rozdílnosti tíhnou být odvozeniny ze (zarovnané) podobnosti, pak jsou rozdílné vlastnosti spíše specifické a méně abstraktní než ty vlastnosti, uvedené jako podobnosti." (Medin, Goldstone, Gentner 1993, s. 265)

4.2.1 Experimentální ohledání tvorby podobnosti

V prvním experimentu se autoři zabývají rozdílem formování podobnosti v závislosti na tom, jaký je porovnávací vzor. První vzor byl jednoznačně interpretovatelný, druhý naopak nejasně či dvojznačně interpretovatelný. Tyto vzory byly poté zvlášť porovnány s dvěma dalšími obrazy, které se těmto vzorům

¹² Proces, kterým se jednotlivé vlastnosti porovnání dávají do globální, ale i lokální korespondence, nazývají autoři principem zarovnání (orig. *alignement*). Jedná se v zásadě o zařazení konceptu do kategorie, do níž nenáleží a do níž je vložen tak, aby zapadl.

zjevně podobaly i se od nich lišily. Z experimentu s nejasným vzorem vyplynulo (viz obr. níže), že při porovnání lidé tíhnou k nacházení podobností a nikoli rozdílností (15 ze 16 účastníků experimentu). Z daného tak vyplývá, že v případě nejasného vzoru upřednostňujeme vidět vlastnosti sdílené a nikoli vydělované, tj. tíhneme spíše k tzv. *komparačně konzistentní interpretaci*. Tak se lidé raději rozhodli tvrdit, že pravý výčnělek je ve vzorovém obrazi B zakrněle přítomný, aby se vytvořila konzistentní interpretace B a C.

Obrázek 2. Trojice obrazců s nejasným vzorem B

Oproti tomu se porovnávání obrazců s jasným vzorem setkal s obrácenou tendencí, tj. zde se upřednostňovala *komparačně nekonzistentní interpretace*. Z daného tedy vyplynulo, že pokud si nejsme jisti ohledy porovnávání (a to je případ metaforického tvrzení), hledáme mezi porovnávaným především podobnosti, kdežto pokud je nám vzor jasný, volíme spatřovat spíše rozdílnosti. Z daného také vyplývá zajímavý závěr, že v případě porovnávání nejasného hraje důležitější roli podobnost *vztahů*, kdežto u porovnávání jasného spíše povrchnější podobnost *atribučních* vlastností.

Z experimentu dále vyplynulo zajímavé vedlejší poznání, tj. pokud hledáme podobnosti, častěji se uchylujeme k metaforickému popisu (např. první trojice se setkala s metaforickými popisy podobnosti jako *kartáček*, *hřeben*, *zuby*, či *vidlička*). Hledání podobnosti tedy často doprovázely metaforické popisy, což pouze dokazuje, že metafory jsou užívané jako kreativní způsob vzájemného přenášení a usouvztažňování. Jinými slovy - podobnost je utvářena, nikoli nacházena, jak zaznívá u M. Blacka i N. Goodmana. Pokud tak máme nejasné stimuly, jako např. abstraktní či subjektivně zabarvené koncepty (v tomto případě reprezentované percepčně nejasným vzorem B), využívají se k porozumění a poznání podněty a koncepty jasné, které jim svoje vlastnosti a jasněji

vyhraněnou povahu propůjčují. Toto je jedna z několika podstatných funkcí metaforické projekce, kdy jsou metafora použity jako prostředky pro lepší porozumění, jako i náš případ metafora "život je boj" či např. "láska je cesta, čas jsou peníze", atp. V těchto případech jsou abstraktní koncepty vymezovány pomocí podobnosti s koncepty jasněji definovanými.

Druhý experiment měl za cíl ukázat rozdílnou roli kombinovaných a separátních kontextů, které se uplatňovaly při porovnávání antonymních a metaforicky konstruovaných párů. Tak byly antonymické i metaforické dvojice zkoumány v kategorickém kontextu jako dvojice (v separovaném kontextu) a poté v tomto kategorickém kontextu jako trojice (v kombinovaném kontextu). Z daného vyplynulo, že pokud máme metaforickou dvojici prvků jako např. *kůže* a *kůra*, bývá podobnost silnější v tomto dvojici prezentovaném separátním kontextu, nežli v trojitěm vztahu kombinovaného kontextu, jako např. *kůže*, *kůra*, *vlasý*. Důvodem je, že v metaforickém vztahu je vždy fixován nějaký ohled či ohledy, aniž by bylo zřejmé, jakou kontrastní interpretaci by tato dvojice měla nabízet. Přidáním dalšího prvku však dochází k diferencovanějšímu porovnání, z čehož plyne více detailů, tj. možností a ohledů, za nichž lze pojmy porovnávat nejenom jako podobné. Řekneme tudíž, že metaforické porovnání "život je boj" vzbudí více podobnosti, nežli porovnání v tvrzení "život je boj a šarvátka". Z experimentu tedy vyplývá, že neurčitost metafora vzhledem k ohledům porovnání podobnost umocňuje a s přidáním ohledu se vzhledem k počtu možných potenciálních spojení, která by bylo možné při hledání podobnosti kreativně utvářet, se zvyšuje jejich vzájemná rozdílnost.

4.2.2 Vyplývající poznatky k teorii podobnosti

Z experimentů vyplynulo několik důležitých a zajímavých závěrů o fungování podobnosti, z nichž je důležité zmínit především dva. Zaprvé, porovnání vždy probíhá na základě kategorického zařazování různých předmětů, jejichž cílem je dosáhnout globálního a komplexního kategorického zarovnání (nikoli lokálního), čímž se hodnota podobnosti zvyšuje. Zadruhé, podobnost plynoucí z porovnávání dvou oblastí nemá podle autorů povahu chameleona, jak

tvrdí Goodman, nýbrž povahu dvou chameleonů, kteří se vzájemně omezují a tím usměrňují a determinují výsledek svého porovnání. To znamená, že ačkoli je podobnost výsledkem flexibilního a kontextově variabilního procesu, je jí přiznána vnitřní fixace, tj. rámec, v němž se pohybuje. Tak je potom možné porozumět tvrzení i tehdy, pokud nespecifikujeme ohled, ve kterém je X podobné Y. Samoregulační vztah porovnání tedy sám sobě ustanovuje kontext, což je v opozici ke Goodmanově teorii, která předpokládá, že vlastnosti se vyjevují jako až v momentě, kdy je tento kontext dodán externě. Přestože si jsou autoři vědomi, že jejich vhled do problému není samozřejmě absolutním shrnutím, píší v reakci na Goodmanův závěr toto: "Stále si myslíme, že kombinace rámce a výčet příkladů ukazují, že když dochází na proces porovnání, nemáme zaměňovat mlčenlivost za vágnost." (Medin, Goldstone, Genter 1993, s. 273)

5 Metaforické znamenání

5.1 Význam metafor z hlediska pragmatiky

Doposud byl problém metafory pojednán zejména z hlediska významové manipulace a významové transakce (nyní již s přihlédnutím k problematičnosti podobnosti, která metaforické porovnání provází). Konstruktivní a invenční potenciál tohoto přenosu bývá celkem bez diskuzí, pokud o metafoře uvažujeme jako o zakládajícím a ustavujícím principu pojící rozmanitý mentální a jazykový materiál, rozkladný pak v případech, kdy už nějakým ustáleným jazykovým materiálem disponujeme a metafora do tohoto stavu zasahuje jako prvek jejího záměrného popírání a rozbíjení (život přece není boj, ale život). Stručně řečeno, metafora významy nejdříve tvoří a pak sama sebe rozkládá tam, kde se předtím vytvořila. V každém případě je podle I. A. Richardse a M. Blacka nutné, abychom metaforu zkoumali z hlediska její sémantické funkce.

V kontextu metaforické sémantické manipulace je však potřeba učinit jedno upřesnění, které Black v návaznosti na tvrzení, že metafora porušuje jazyková pravidla, naznačuje. Metafora totiž, pokud jí chceme interpretovat a porozumět, není "jednoduše" záležitostí jazykové sémantiky (otázkou odhalení významu), ale záležitostí jazykové pragmatiky, tj. kontextu, za něhož je těmto metafoře a jejím významům rozuměno. Řekněme tedy, že porozumění tvrzení "Život je boj" nevychází čistě z toho, co toto tvrzení znamená, ale z toho, jak se toto tvrzení pojímá. Jinak řečeno, to co tvrzení znamená, je důsledkem toho, co se s ním dělá. To způsobuje, že ačkoli metafora "život je boj" znamená přesně toto (tj. doslovně život je boj), její smysl je odvozen ze speciálního pragmatického uchopení tohoto sémantického významu, tj. význam je pojat metaforicky a nikoli, že sám význam je metaforický.

Jazykovou pragmatikou se zabýval i Donald Davidson, další klíčový představitel analytické filosofie, obhájce tohoto pragmatického tábora a kritik tábora sémantického, který reprezentuje jak M. Black, tak I. A. Richards. Ústřední pole jeho úvah vychází z odmítnutí základní myšlenky, že metafora říká něco více, než co znamenají její slova v doslovnosti. Tedy, že metafora není nositelem

pouze významu doslovného, nýbrž i nositelem významu rozšířeného, speciálního, tj. metaforického. Toto pomýlení podle Davidsona vychází ze záměny otázky po tom, co metafora znamená, namísto správně položené otázky, co metafora dělá a způsobuje. Takové pojetí hodnotí ve svém článku *Co metaforý znamenají*¹³ jako pochybné, a to ze dvou právě zmíněných důvodů. Zaprvé jednoduše proto, že neexistuje nic jako metaforický význam (v metafoře existuje pouze význam doslovný) a zadruhé proto, že metaforičnost není vůbec důsledkem toho, že tvrzení něco speciálního znamená, ale že s námi toto tvrzení něco dělá. Metaforu tudíž odmítá definovat pomocí odkazu k její sémantické hodnotě, čímž se dostává do přímého rozporu se sémantickými představiteli, kteří zastávají názor, že metafora přináší nový a zvláštní jazykový význam. Explicitně pak do rozporu s představami Maxe Blacka. Odmítnutí pojetí metafory pro její speciální znamenání představuje autor v samém úvodu své práce, když píše: "Tato práce se zabývá tím, co metafora znamená a její tezí je, že metaforý znamenají to, co znamenají její slova v jejich nejdoslovnější interpretaci a nic více." (Davidson 1978, s. 29)

Existenci metaforicky rozšířeného doslovného významu Davidson zamítá s tím, že se jedná o představu významové mnohoznačnosti metaforý, tj. nejasnosti, jaký význam metafora vlastně představuje (přičemž doslovný význam tomuto rozsahu údajně nedostačuje). Tato nejasnost tedy budí falešný pocit, že metafora znamená něco víc, než co ve skutečnosti říká ve své doslovnosti. Okolnost, že jsou pojmy v metafoře použity v novém kontextu a vytváří novou referenci, nesmíme však podle Davidsona ztotožňovat s jejich sémantickým rozšířením. A pokud tak učiníme, mělo by být tedy možné tento speciální obsah odkrýt parafrází. Ostatně, v mrtvých metaforách je přeci velmi zřejmé, jaký význam původně živá metafora přinesla a svým vyhasnutím tento speciální význam neztratila, neboť v ní nikdy jako speciální význam nebyl přítomen. Tuto možnost parafráze však zastánci speciálního metaforického obsahu odmítají s poukazem k parafrázi způsobené sémantické ztrátě. Davidson s nimi nesouhlasí

¹³ DAVIDSON, Donald. *What Metaphors Mean* [online]. The University of Chicago Press, 31-47 [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/1342976>

a tvrdí, že čistě na rovině sémantiky by parafráze metafoře neublížila. Jediný úbytek bychom postřehli na rovině působivosti tohoto (významově indiferentního) sdělení. Přestože se tedy k metafoře chováme tak, jako by mělo existovat něco za ní, toto něco nemá podle Davidsona podobu významu, nýbrž podobu emoční response vyvolané interakcí dvou představ, která je způsobena metaforickým čtením, tj. tím, co tvrzení dělá, když je pojato metaforicky. Davidson tedy metafoře speciální hodnotu vůbec neupírá, pouze ji vyvozuje z určení metafory coby speciálního způsobu *užití jazyka* a nikoli z jejího speciálního významového znamenání. Davidson píše: "Myslím, že metafora patří výhradně do domény užití. Je to něco vyvolaného imaginativním zapojením slov a vět a závisí zcela na běžných významech těchto slov, tj. běžných významech vět, které zahrnuje." (Davidson 1978, s. 31)

5.2 Omyly sémantické teorie v podání D. Davidsona

Davidson se tedy snaží revidovat odpověď na otázku co je metafora a zaměřuje se na to, *jak* metafora činí své zázraky. Davidson píše: "Můj nesouhlas souvisí s vysvětlením toho, jak metafora koná svoje zázraky." (Davidson 1978, s. 31) Tuto revizi provádí prostřednictvím odmítnutí dvou základních předpokladů, tj. zaprvé odmítnutí zmíněné existence *rozšířeného významu*, který považuje za centrální problém sémantických teorií metafory, a zadruhé představy, že tento metaforický význam lze vyvodit pomocí převedení na *doslovný význam korespondující podobnosti*. Stručně řečeno, tyto dva ohledy nejsou podle Davidsona vysvětlením pro to, jak je v metafoře dosaženo jejího účinku.

To, čím se metaforický význam od doslovného významu podle teoretiků sémantiky liší, spočívá v lexikální nejednoznačnosti metafory, vyplývající z metaforou implikované podobnosti. Davidson uvádí dva příklady - porovnání dvou růží a porovnání Tolstoj jako dítěte. Dvě růže jsou si podobné v jistém ohledu identity bytí růžemi (toto pojmenování se vztahuje na jejich plně sdílenou extenzi pojmenování - všechny růže mají listy, květy, trny, atp.), přičemž zde není porovnání příliš problematické (jedná se o porovnání v kontextu jednoho rámce). V druhém metaforickém případě však musíme hledat podobnost dvou kontextů

v jednom rámci, čímž právě vzniká jakási představa o významovém rozšíření, kdy se pojem dítěte "nepřirozeně" vztahuje na jednoho z největších ruských literátů. Davidson píše: "Co máme dělat, je, že máme přemýšlet o skupině objektů, které zahrnují všechny běžné děti a v dodatku i dospělého Tolstoj. Poté se máme sami sebe zeptat, jakou speciální a překvapující vlastnost mají tyto prvky třídy společné." (Davidson 1978, s. 32) Problémem tedy je (a bylo to zmíněno již několikrát), že metafora nenastavuje ohledy a tudíž hranice, v jejichž rámci si jsou tyto oblasti podobné. Metafora je tak proto považována za nejednoznačné tvrzení s širokými možnostmi významových určení, kterých by ve svém doslovném přepisu nedosáhla. Tím, že pak tvrzení "Tolstoj je dítě" rozumíme metaforicky, se otevíráme možnostem širších zvýznamnění. Toto je však podle Davidsona důsledek přístupu, nikoli důsledek toho, že samo tvrzení nabízí jakési rozšířené pole významů. Davidson píše: "Nijak nám při vysvětlování otázky, jak slova v metafoře fungují, nepomůže, když budeme postulovat metaforický nebo figurativní význam či speciální poetickou nebo metaforickou pravdu. Tyto myšlenky metaforu nevysvětlují, metafora vysvětluje je." (Davidson 1978, s. 31) Z daného tedy vyplývá, že vyvolaná mnohoznačnost neimplikuje žádné sémantické rozšíření.

Mnohoznačnou významovou podobností se pak také často argumentuje, když je metafoře přisuzována hodnota speciálního vhledu a hloubky, které doslovností nikdy nedosáhneme. Tento vhled není podle Davidsona nutně v metafoře vyvrátit kategoricky, nicméně je nutné ho odmítnout jako důsledek této údajně speciální sémantické povahy. Davidson tudíž problém metafory obrací a z daného vyplývá, že pokud měníme náš postoj a rozumíme tvrzení jako případu metafory, tak jsme to my, kdo tyto vhledy do tvrzení vkládá, nikoli tvrzení samo. Jinými slovy, metaforický vhled je důsledkem toho, jak slova používáme (co se slovy děláme) a nikoli toho, co sama za sebe znamenají (ty totiž znamenají pouze svoji doslovnost).

Na příkladu s návštěvníkem z jiné planety Davidson samotnou možnost určení hranice mezi tím, kdy slovo něco znamená doslovně a kdy už metaforicky, problematizuje. Davidson se zamýšlí nad tím, jak rozpoznat, že když budeme

návštěvníka z jiné planety učit nějakému slovu, rozliší tento návštěvník význam slova (rozumění samotnému slovu) a pragmatiku slova (možná užití tohoto slova). Jak se pozná, kde je předěl mezi tím, kdy tohoto návštěvníka ještě učíme významu slova a kdy už jeho použití? Ukážeme-li mu (nebo on nám) na věc, která je metaforickým výskytem této věci a jež bychom tímto pojmem doslovně neoznačili, není možné jednoznačně určit, zda se jedná o naučení se novému významu tohoto starého slova (zda je to stále součástí lekce učení se o jazyku a významu) nebo učením se rozšířenému použití starého významu, tj. metaforickým a rozšířením a zvláštním případem použití pojmu (zda je to již učení se jeho použití). Metafora, jak uvádí Davidson, není v tomto ohledu záležitostí směřující k jazyku, ale od jazyka směrem do světa, tj. právě otázkou způsobu jazykového použití. Davidson píše: "Tvrdím, že v jednom případě je naše pozornost směřována k jazyku a v druhém k tomu, o čem jazyk je. Navrhuji, že metafora náleží do této druhé kategorie." (Davidson 1978, s. 35) Takové pojetí tedy znamená, že když mluvíme metaforicky, tj. používáme slovo novým či nečekaným způsobem, neimplikuje to, že se tím jakkoli učíme jeho novému významu. Tímto se však nic neříká o tom, že se v metafoře jedná o vztah odporující konvenčnímu a ustavenému vztahu mezi slovy, jež může přece jenom postupem času význam slova posunovat.

V souvislosti s nevyřešeným problémem rozlišení mezi doslovným a metaforickým významem nabízí Davidson pohled na to, jak metaforický význam údajně vzniká a jak jej lze rekonstruovat. Tím je paralelismus metafory s korespondenční podobností, tj. pokud přeložíme metaforu "Ježíš je chronometr" do formy "Ježíš je jako chronometr", měl by nám doslovný význam přirovnání odhalit implikovaný význam metafory. Není nutné znovu připomínat, že vzhledem k šíři možných ohledů porovnání, nedostáváme na naši otázku uspokojivou odpověď. Tedy, metaforu sice můžeme převést na doslovné přirovnání pomocí dodání pomocného slovíčka *jako*. Skutečnost, že se pak z takového výroku, že je Ježíš jako chronometr nic nedozvíme, pouze znovu dokazuje, že hodnota a smysl metafory spočívá v rovině účinku a nikoli odhaleného významu. Tímto převrácením metafory na přirovnání se navíc dostáváme k jednomu nechtěnému závěru, tj. pokud lze formy převracet a význam

metafory ztotožnit s doslovným významem přirovnání, kde tedy leží onen kýžený sémantický přínos, který má metafora nabízet? Davidson o metafoře pojaté jako korespondenční podobnosti, uvádí: "Činí skrytý význam metafory příliš zjevný a přístupný. V obou případech je skrytý význam nalézán díváním se na doslovný význam toho, co je většinou bolestně triviální přirovnání." (Davidson 1978, s. 37)

5.3 *Nepropoziční charakter metafory*

Davidson uvádí, že zatímco jsou přirovnání jednoduše pravdivá, metafory jsou naopak zpravidla nepravdivé či triviálně pravdivé. Tato absurdnost nebo trivialita pak funguje jako spínač pro hledání jiného smysluplného obsahu sdělení, který nespočívá v samotné doslovnosti. Pravdivost významu Davidson vyvozuje výhradně ze vztahu mezi daným tvrzením a podmínkami světa, tj. např. tvrzení "dnes je pěkně" je ne/pravdivé podle toho, jak koresponduje se skutečným stavem počasí venku. Toto tvrzení lze samozřejmě číst i jako ironii či přímo lež, přičemž ne/pravdivost věty zůstává závislá na významu (vzhledem k podmínkám světa), nikoli na způsobu užití. Jinými slovy - ačkoli operujeme stále s tímž významem, tj. významem, že dnes je pěkně, existuje několik způsobů, jak lze samotné tvrzení uchopovat, tj. uplatňovat různé přístupy. Pokud tak venku burácí a hřmí a my tvrdíme, že dnes je pěkně, je toto tvrzení nepravdivé propozičně (samotný význam tvrzení vzhledem ke světu), pravdivé ironicky či nepravdivé jako metafora (způsobem užití tvrzení). Tedy, význam propozic je vzhledem k různým způsobům užití neměnný, imunní a nezávislý, neboť slova něco znamenají a slova pak něco dělají a způsobují. Metafora patří výhradně do této druhé domény, tj. nemá žádný propoziční význam, nýbrž pouze svůj specifický způsob zacházení. Jak uvádí Davidson, existuje několik různých pragmatických přístupů: "Co rozlišuje metaforu, není význam ale užití - v tomto je jako tvrzení, narážka, lhaní, slib nebo kritika. Toto speciální použití, ve kterém jazyk pokládáme za metaforický, není (nemůže být), že říká něco speciálního, bez ohledu na to, jak nepřímo." (Davidson 1978, s. 41)

Davidson se tímto nesnaží popřít, že existuje nějaká metaforická pravda, nicméně popírá, že existuje jakožto propoziční pravda, tj. jako pravda vycházející

ze samotného jazykového tvrzení a jeho významu. Metafory samy o sobě nic metaforicky netvrdí, mají pouze své doslovné významy. Poznání, které nám namísto rozšířeného významu metafora přináší, je ve formě přidružených myšlenek, pocitů či představ, jež v nás metafora vzbuzuje a schopnost metafory upoutat naši pozornost k tomu, jakých podobností nás nabádá si povšimnout. Tyto účinky metafory pak nejsou jednoduše vypočitatelné, popsatelné a systematizovatelné, s čímž souvisí nemožnost parafráze, stejně jako neexistují pravidla, díky nimž bychom mohli metaforu jednoznačně interpretovat. Důvod je zjevný - v metafoře se jedná o použití vycházející z individuálních zkušeností jedince a to nelze vyčerpatelem a přesným způsobem vyjádřit. Toho, čeho tedy metafora dosahuje, má povahu jistého sblížení, které nemá propoziční povahu. Davidson píše: "Báseň samozřejmě sblíží s tím, co je za doslovným významem slov. Ale přiblížení není význam." (Davidson 1978, s. 39)

Stěžejní problém sémantických teorií metafory tedy podle Davidsona spočívá v chybném zaměření pozornosti na kognitivní (sémantický) obsah metaforických sdělení, ačkoli metafora speciální kognitivní obsah nepřináší (nemění se významový obsah tvrzení), nýbrž vytváří speciální efekt, způsobený specifickým způsobem užití tohoto tvrzení. Jinými slovy, celá sémantická teorie se snaží definovat metaforu z hlediska nějakého principu uvnitř jazyka, nikoli z hlediska pragmatiky. V Davidsonově pojetí pak jednoduše neplatí, že metafora říká jednu věc a přitom myslí jinou a zatímco se nám sémantičtí teoretici snaží představit ideu o kognitivní přínosnosti metafory, ve skutečnosti nám pouze říkají, jaký efekt na nás metafory mají. V tomto ohledu Davidson zmiňuje aspektové vidění metafory, kdy díky metafoře vidíme jednu věc *jako* jinou (např. Tolstého jako dítě). Toto vidění něčeho *jako něčeho* ovšem neznamená vidění něčeho *jako právě tohoto*, čímž se pouze potvrzuje nemožnost parafráze metafor. V interpretaci se totiž odráží naše představa toho, co nám metafora zprostředkovala. Nesmíme se tedy plést - a to je možná skutečnou podstatou našeho přesvědčení o speciálním významu metafory - že metaforou vyjadřovaný implicitní význam znamená, že se v metafoře schovává zvláštní jazykový význam, jak se domnívají sémantičtí teoretici metafory.

Ačkoli je tedy Davidsonův přístup primárně kritický, nabízí jeho pojetí alespoň některé pozitivní momenty. Tyto momenty lze shrnout takto: 1) metaforické čtení umožňuje, aby si interpret povšiml podobností, 2) při rozpoznání absurdnosti nebo triviality doslovného tvrzení interpret uplatňuje vlastní imaginaci, 3) interpretovo porozumění je jeho vlastní, neboť metaforické vhledy nejsou jednoduše explicitně vyjádřeny ve formě propozičního tvrzení. Na otázku, co nám tedy metafora vůbec přináší, když nám nic speciálního nekomunikuje, je odpověď prostá a v reakci na Davidsonův projekt ji Robert J. Stainton formuluje takto: "Konkrétně, říká Davidson, nečiní metafora svoje zázraky komunikováním nějaké zvláštní propozice; spíše tato metaforická řeč pošťuchuje posluchače, aby si všimnul věcí, které jsou *tam venku ve světě*, a z nichž mnoho není propozičního charakteru." (Stainton 2003, s. 352)

6 Závěr

Tato práce představila metaforu z hlediska její komplikované pozice na poli významu, přičemž základním určením se pro ni stal *proces ustavování* vztahu mezi dvěma různými oblastmi. Tento vztah lze chápat jako vztah *napětí* (jak představuje metaforu ve svém pojetí I. A. Richards), tak jako vztah *interakce* v pojetí M. Blacka. V obou těchto sémanticky motivovaných pojetích se jedná o představu, že metafora svým ustavováním vztahu vytváří velmi specifické spojení, měnící tyto oblasti z jejich podstaty. To znamená, že oblasti nabývají povah, které by nikdy nedosáhly samy za sebe, nýbrž pouze v rámci tohoto vzájemného propojení. I z toho důvodu je metafoře přiznán její sémantický přesah, který se projevuje na rovině nových zvýznamnění, hlubšího promýšlení obou oblastí a vzájemného zvýraznění některých vlastností a vztahů, které by mohly v předmětech zůstat nepovšimnuty či nepojmenovány.

D. Davidson stojí v opozici k této představě a hodnotu metafory situuje do prostoru souvisejících konotací, přidružených asociací, doprovodných smyslových obrazů, apod. Zdá se mi však, že i kdyby metafora nevytvářela propozičně speciální význam, je tento význam jiné sémantické hodnoty než tento samý význam v doslovném tvrzení. Tedy, pragmatika mění sémantiku v tom smyslu, že metafora "život je boj" a doslovné tvrzení "život je konfliktní situace" jsou na jiné sémantické úrovni, neboť to, co znamenají, není pouze jejich význam, ale celkový smysl. Právě z tohoto důvodu myslím, že není možné metafoře její sémantický přínos jednoduše upřít.

Všichni tři klíčoví autoři se každopádně pozastavují nad problematickou otevřeností metaforického vztahu a jejího znamenání. Jestli je totiž metafora otevřeným tvrzením "A je B", nevíme přesně, čím vším je toto A jako B. Navíc, (bez ohledu na to, zda ve výsledku přiznáme metafoře metaforický nebo pouze doslovný význam), souvisí s metaforickým sdělením i její nepropoziční hodnoty, jako subjektivně právě zapojená imaginace či emoce. Metafora proto vytváří velmi komplikovaný komunikační prostředek a vždy bude tak trochu jinotajem, neboť její celková hodnota se zčásti formuje uvnitř interpretovy subjektivity.

7 Seznam použité literatury:

1. AYOOB, Emily. Black & Davidson on Metaphor. *Macalester Journal of Philosophy* [online]. 2007, (16) [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <http://digitalcommons.macalester.edu/philo/vol16/iss1/6>
2. BILSKY, Manuel. I. A. Richards' Theory of Metaphor. *Modern Philology* [online]. 1952, 130-137 [cit. 2017-05-26]. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/435560>
3. BLACK, Max. *Models and Metaphor*. Ithaca: Cornell University Press, 1962, s. 25-47.
4. DOUGLAS, L., Robert L. GOLDSTONE a Dedre GENTER. Respects for Similarity. *Psychological Review* [online]. 1993, , 254-278 [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <http://groups.psych.northwestern.edu/gentner/papers/MedinGoldstoneGentner93.pdf>
5. GOODMAN, Nelson. Sedm výhrad proti podobnosti. *Aluze.cz* [online]. 2008 [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: http://www.aluze.cz/2008_02/07_studie_goodman.php
6. GOODMAN, Nelson. *Jazyky umění: Nástin teorie symbolů*. Academia, 2007.
7. ISREAEL, Michael, Jennifer HARDING a Vera TOBIN. On Simile. *Language, Culture, and Mind*. [online]. 2004 [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <http://stuttercut.org/Simile.pdf>
8. LAKOFF, George a Mark JOHNSON. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. ISBN 80-7294-071-6.
9. O'DONAGHUE, Josie. *Is a metaphor (like) a simile? Differences in meaning, effect and processing* [online]. [cit. 2017-05-21]. Dostupné z: <https://pdfs.semanticscholar.org/b224/1695af0ddfe136252b5f58a13c9895bd5333.pdf>
10. ORTHONY, Andrew. *Why Metaphors Are Necessary and Not Just Nice*. Educational Theory, 1975, (25/1).
11. RICHARDS, I. A. *The Philosophy of Rhetorics*. New York: Oxford University Press, 1965.
12. SLAVÍK, Jan, Vladimír CHRZ, Stanislav ŠTECH. *Tvorba jako způsob poznávání*. Karolinum. ISBN 978-80-246-2335-1.

13. STANTON, Robert J. *Speaker Meaning and Davidson on Metaphor* [online]. 2003 [cit. 2017-05-27]. Dostupné z: <http://works.bepress.com/robertstanton/112>
14. VAŇKOVÁ, Irena, Iva NEBESKÁ, Lucie SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ a Jasňa ŠLÉDROVÁ. *Con a srdci, to na jazyku*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.

8 Seznam obrázků:

Obrázek 1. Dva zápisy písmene M, jeden zápis písmene W	47
Obrázek 2. Trojice obrazců s nejasným vzorem B	53